

Анатоль Камінський

ЗА СУЧАСНУ КОНЦЕПЦІЮ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

СУЧАСНІСТЬ — 1970

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

Ч.: 6 (25)

Анатоль Камінський

ЗА СУЧАСНУ КОНЦЕПЦІЮ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Передмова Мирослава Прокіпа

diasporiana.org.ua

СУЧАСНІСТЬ — 1970

Anatol Kaminsky

**FOR A CONTEMPORARY CONCEPT
OF UKRAINIAN REVOLUTION**

Sučasnist — 1970

ПЕРЕДМОВА

Студія Анатолія Камінського про революцію є рідкісною появою в сучасній українській політичній публіцистиці.

Сьогодні на Україні про революцію не пишуть і її, мабуть, не плянують. Такі принаймні можна робити висновки на підставі відомих на еміграції документів т. зв. захальявної літератури. Усе мислення українських патріотів на рідних землях обертається в рамках діючих в УРСР законів. Їхні домагання, щоб були на ділі здійснені гарантії індивідуальних свобод громадянина, передусім свобода слова, тобто щоб не саджали за ґрати тих, хто критикує насильства режиму, — вимоги наскрізь легальні. Законною є також боротьба за національні права неросійських народів, опір русифікації, протест проти російського старшобратства і подібне. У рамках радянських законів, точніше — конституції СРСР і УРСР, вміщалася також найдалекосяжніша вимога, що її висунула відома група українських юристів у 1960 році: вимога виходу УРСР з Радянського Союзу. До речі, вони тільки дискутували це питання та плянували дати його на розгляд Верховної Ради УРСР. Отже, домагання страшенно далекі від будь-якої революції. Тим не менше авторів цього проєкту вже десять років тримають у концтаборах.

Питання революції не обговорюють у нас також на еміграції, а якщо й обговорюють, то, за невеликими винятками, ці розмови появляються на папері у формі фраз і шаблонів, що їх до сучасної дійсності ніяк прикласти не можна. Є серед українських політичних діячів одиниці, які десятиріччями, сказати б, професійно проповідують хрестоносні походи проти безбожницької Москви і ворожать перемогу богобоязного Києва, але від цієї псевдореволюційної метушні й Росії не лячно і Україні не легше.

Такий стан є свідченням серйозної слабости української політичної думки, байдуже — чи слабість ця спричинена

об'єктивними умовами, отже тиском ворога, чи власним українським небальством, невіглаством, чи інтелектуальним лінивством. Це велика вада, коли усвідомити, що, як вчить історія, для поневоленої нації революція є єдиним реальним засобом її визволення й усамостійнення.

Звичайно, в нашу добу поняття революції багато ширше, ніж навіть кілька десятків років тому. Тоді під класичною революцією розуміли саме збройне повстання, насильне усунення окупантської влади. Від того часу у світі багато чого змінилося. По другій світовій війні численні народи здобули волю в результаті так званої договірної революції. Так зокрема у великій мірі ліквідувалася велика британська імперія і на її місці утворилася спільнота суверенних держав, пов'язаних особою британського монарха. А ті, які й таких вузлів з Лондоном не бажали, до спільноти не увійшли. На наших очах, упродовж 1968 року, в результаті двостороннього домовлення між чехами і словаками, в чехо-словацькій державі була усунена дискримінуюча словаків практика та утворилися державні установи, які гарантують словакам позицію рівноправного партнера в чехо-словацькій федерації. Правда, з другого боку, також по другій світовій війні, Альжир здобув незалежність від Франції тільки в результаті дуже кривавої семирічної збройно-революційної боротьби.

Не тільки для України, але й для всіх народів Радянського Союзу, включно з російським, питання революції, точніше — питання звільнення від гніту тоталітарної диктатури, а для неросіян також від національного поневолення, — є особливо складною проблемою. Як на сьогодні, ні одна з трьох класичних передумов революції, отже розклад чи загнивання правлячої верхівки, власні сили і зовнішні умови — не є зовсім задовільні для революційної дії в радянській дійсності.

Якщо йдеться про внутрішнє становище в Радянському Союзі, отже про силу режиму і про силу опору, то немає сумніву, що в ідейному відношенні комуністична доктрина чи, точніше, та дійсність, що її створила в СРСР правляча там партія, давно скрапувала. Це своєрідний парадокс, бо в свій час та партія боролася за владу під прапором високих

гасел індивідуальної, національної і соціальної свободи. На ділі ж велика революція перетворилася на найчорнішу реакцію. Дуже мало сьогодні у світі таких держав, де так брутално придушувалися б основні громадянські права людини, де народи піддавалися б таким грубим методам асиміляції, як саме в Радянському Союзі.

Але рівночасно на сторожі цього режиму стоять озброєні загони таємної поліції, війська, професійних донощиків і покірних колаборантів. До того ж, з цього режиму користуються сотні тисяч партійних і державних бюрократів, їхні діти, їхні внуки, словом — цілі династії, добробут яких неподільно пов'язаний з збереженням режиму. Його упадок був би кінцем їхньої кар'єри, їхніх дач і автомашин з шоферами, їхнього розкішного життя. Тому усі вони кровно зацікавлені у збереженні панівної системи.

Камінський пише про розклад російського тоталітаризму, але він не приховує наявних елементів його сили. Ця сила коріниться в самому історичному характері Росії. Це дуже прикро, бо так чи інакше остаточне звільнення народів СРСР від тиску тоталітарної комуністичної диктатури важко мислити без участі самого російського народу. Те, які можливості відкриваються перед Києвом, Вільною, Менськом, чи Тифлісом, залежатиме завжди від того, що діятиметься в Москві чи Ленінграді. Ясно, що сучасний самооборонний рух на Україні чи в Прибалтиці не був би можливий без існуючого інтелектуального ферменту в самій Росії, без нього українські можливості були б далеко менші.

Але справа в тому, що, як вчить історія російського народу, численні його кола є ідеальними носіями політики насильства і поневолення не тільки інших народів, але й власних мас, які в свою чергу часто перетворюються на слухняний інструмент в руках самодержців і завойовників. Таким чином в історії Росії на зміну чергуються постаті борців за свободу з найбільш жорстокими тиранами. До того ж сучасні тирані користуються модерними засобами контролю і рафінованими методами придушення народного опору.

Камінський посилається на думку відомого англійського дослідника Радянського Союзу Роберта Конквеста, який ка-

же, що «комунізм мусить демократизуватися або загинути». Процеси, що відбуваються у деяких комуністичних країнах, наприклад, в Югославії або в Угорщині, а зокрема експеримент Дубчека в 1968 році в Чехо-Словаччині, що його треба було душити аж радянськими танками, — міцно промовляють за таку можливість. Але, з другого боку, росіяни — не чехи; традиції демократії в них зовсім слабкі, щобільше, в них демократичні свободи громадян часто ідентифікуються з слабкістю держави, а тоталітарна диктатура — з силою. Тому, як і досі, скоріше можна допускати, що як колись і впаде сучасний режим у Радянському Союзі, — це станеться в результаті більшого потрясіння, ніж поступова демократизація.

Звичайно, цим ніяк не треба поменшувати ваги теперішнього ферменту в Росії. Немає сумніву, що він є міцним стимулом для частинного принаймні пом'якшення влади, якщо її рівняти, наприклад, з періодом сталінської диктатури. Чи наявний фермент створить ґрунт для наростання революційних сил в імперії, що зможуть серйозно захитати позиції панівної системи і одного дня виступити на одвертий удар з нею, — покаже тільки майбутнє.

Так, отже, є з двома передумовами революції, себто з станом панівної системи і силою опору.

Подібне можна сказати про третю передумову революції: про сторонні сили чи про догідну міжнародну ситуацію. Як відомо, від часу більшовицького перевороту в жовтні 1917 року сподівання народів СРСР були неодноразово пов'язані з війною чи іншими міжнародними ускладненнями, що мали б у кінцевому результаті привести до упадку комуністичної диктатури. Досі такі розрахунки зовсім себе не виправдали. Напад Гітлера на СРСР, що міг привести до розвалу більшовизму, мав зовсім інші наслідки. Божевільна політика німців, що плянували перетворити схід Європи на свої колонії, змусила народи Радянського Союзу до оборони, що в свою чергу вожді КППС зручно використали для ширення у світі легенди про те, що, мовляв, оборонна війна народів СРСР була висловом їх довір'я до комуністичної диктатури. Це один з найбільших обманів в історії двадцятого сторіччя.

По другій світовій війні вожді КПРС неодноразово мобілізували і досі пробують мобілізувати народи Радянського Союзу проти уявних воєнних плянів Заходу, але, як відомо, такої загрози взагалі немає. Зате від часу конфлікту радянської верхівки з Китаєм ведуться розмови про небезпеку для СРСР з того боку. Проте, хоч спір між СРСР і Китаєм має всі ознаки класичних конфліктів між двома імперіями, врахувати есентуальність війни між СРСР і Китаєм, як перспективний фактор у плянуванні революції проти диктатури КПРС, було б доволі передчасно.

У підсумках цього питання треба сказати, що зарівно з внутрішніх, як і з зовнішніх умов не можна сьогодні говорити про наявність передумов, що творили б безпосередню передреволюційну ситуацію і сприяли б революції в СРСР в її класичному розумінні.

Тому зрозуміле, що в таких умовах Камінський шукає інших форм вияву боротьби поневолених народів, точніше — іншої концепції революції, що впливала б з існуючої дійсності і в цих умовах була б реальна.

Природно, що центральною темою його студії є перспективи української революції. Тут він у першу чергу зупиняється на характері і причинах успіхів та невдач останньої української революції, отже процесів 1917—20 років, а також на революційній боротьбі в період другої світової війни. Відому тезу про невідготованість українського народу в 1917 році автор підбудовує оцінками Микити Шаповала, Ісаака Мазени, Дмитра Антоновича і Ольґерда Бочковського.

Звичайно, українська нація зробила за останнє півстоліття великий крок вперед. На Україні давно ліквідована неписьменність, що нею хворіло перед революцією 80 відсотків населення, у нас сьогодні сотні тисяч професійної інтелігенції, численні кадри учених, що можуть сміливо конкурувати з кадрами найбільш розвинених народів.

Але якщо йдеться про політичну свідомість, точніше — про національну ідентифікацію тієї інтелігенції, про її готовість боронити українські національні інтереси, — то в цьому відношенні ми сьогодні також скалічені, хоч менше, ніж були п'ятдесят років тому.

Або питання організованої сили народу чи принаймні унапрямуючого центру для оборони національних інтересів. До революції ми мали дві слабкі партії, а під час самої революції утворилися ще дві. А як сьогодні? Існуюча на Україні партія, себто Комуністична партія України — українською партією не є не тільки за назвою (як відомо, існувала колись Українська комуністична партія — УКП, але її з'їли російські централісти), а, що важливіше, й за змістом. Роля КПУ проста, — бути трансмісійним пасом для виконання на Україні доручень московського центру. Зрештою, і формально вона тільки відділ, філія чи, як пишуть у Радянському Союзі, загін великої КПРС. А завдання колишніх українських партій, що їх толерував навіть царський режим, сьогодні на Україні мусять виконувати гурти українських патріотів, що мають мужність боронити права української мови, культури, дбають за розвиток української літератури, за збереження історичної традиції і подібне. Є чимало доказів на те, що ці українські кола сьогодні спираються на широку стихійну силу народу, зокрема на молоде покоління, але тим не менше усі вони не творять ще політичного фактора, що його можна б уважати формацією організованих сил народу.

Треба думати, що свідомість цієї української слабости вирішально заважила на оцінках і сугестіях, що їх у питанні української революції ставить автор. Провідна думка пропонуваної ним концепції революції — це революція спонтанна, неорганізована, революція, яка спирається і впливає з мільйонів дій, заходів і акцій, проведених легальними засобами в існуючих тепер на Україні умовах. Бо коли перенести на сучасність дореволюційну тезу про тодішню скаліченість української нації, то логічно треба в сучасних умовах використати усі приступні засоби для того, щоб цю скаліченість і неповноцінність ліквідувати. Без цього не може бути мови про остаточне звільнення народу з-під чужого панування.

Тезу про формально неорганізовану революцію Камінський розглядає в кількох площинах, на тлі різних об'єктивних елементів сучасної дійсности. Він зокрема зупиняється на двох різних концепціях революції, що їх, за їхнім походженням, можна назвати російською і китайською. Перша — це

ставка на місто, як вихідний і керівний центр революції, друга — ставка на село, як головну постачальну базу для розвитку і наростання революційних сил і рівночасну базу для випадку на місто. Але цей, сказати б, «територіальний» критерій, за яким можна ділити різні концепції революції, не є єдиний. Справа не тільки в тому, опанування якого популярційного осередку, отже — міста чи села, — є вирішальне для революції, але також у тому, який характер тієї організованої формації, яка здібна почати і вести революцію.

Тут знову можна говорити про дві різні концепції. За Леніном, що репрезентує російську концепцію стратегії і тактики революції, яку, зрештою, росіяни накинuli всім європейським компартіям, в революції вирішує організація, точніше — організація професійних революціонерів. Відоме, що цій ленінській концепції в свій час протиставилася велика частина дореволюційної російської соціал-демократії, і це стало одною з причин розколу партії на більшовицьку і меншовицьку фракцію. Немає сумніву, що з погляду боротьби проти царату і успішної революції Ленін бачив далі, ніж його опоненти. Для революції в Росії таки потрібна була чітка революційна організація.

Але лихо в тому, що організацію професійних революціонерів Ленін розглядав не тільки як засіб перемоги над царатом, але також для боротьби з іншими політичними партіями, врешті, що найважливіше, як інструмент диктатури над народом. Природним порядком, за інтенціями Леніна чи без них, така професійна організація, мусіла дегенерувати до безконтрольної олігархії, в якій остаточно вирішальним критерієм для того, чия правда, є не право чи закон, а сила, зручність, підступ й інтрига. У таких умовах той, хто сьогодні вождь, чий портрет розвішаний на кремлівських стінах, завтра може втратити голову, як ворог народу, або за «ліберальними» законами колективного керівництва його усуває зручніша кліка і проголошує дурнем.

Протиставною до цієї ленінської концепції фетишизації організації професійних революціонерів є інша концепція, що виросла по другій світовій війні на ґрунті Латинської Америки, практичним речником якої можна вважати Фіделя

Кастро, а теоретично її формували француз Режі Дебрей і Че Гевара. Це концепція народних партизанських відділів, що опановують певну територію і з неї атакують ворога. З неї має вирости основне ядро всенародної революції.

Камінський розглядає всі названі типи революції і про- тиставляє їм згадану вже стихійну, неорганізовану революцію. Точніше, беручи до уваги об'єктивно існуючі сьогодні на Україні умови, він пропонує як шлях до майбутньої революції «досягнення організованості без самої формальної організованості». Він кладе дуже міцний акцент на тому, що всякі намагання в сучасну пору творити на Україні організовані підпільні клітини і вводити підпільні форми боротьби були б радше на руку органам радянської безпеки, які для виправдання свого існування потребують аргументу про нелегальні організації. Досвід царської «охранки», як і ГПУ — КГБ, повчає, що, коли треба, сторожі імперії деколи самі такі організації творять. Зокрема небезпечними можуть стати намагання ініціювати на Україні підпільні дії з еміграції.

Таким чином червоною ниткою через студію автора проходять дві думки. Поперше, в умовах, коли народ мусить боротися за рідну мову, культуру, традиції, словом, за збереження власної ідентичності, легальні форми боротьби є найбільш доцільним засобом. Вони доцільні зокрема тому, що теоретично дійсні в Радянському Союзі закони відкривають для цього широкі можливості. Автор пропонує «переорати український ґрунт» засобами легальної боротьби, розбудувати культурні, соціальні і політичні надбання нації і таким чином створити ту еволюційну підбудову для майбутньої революції, брак якої призвів до провалу нашої революції в 1917 році. Це мала б бути синтеза еволюційних і революційних засобів, без якої не можна мислити усамостійнення народу.

Друге — це питання організованої чи неорганізованої революції, а тим самим питання існування або неіснування революційної організації. Не забігаючи наперед на роки чи десятиріччя, на місце організованої він пропонує неорганізовану, спонтанну революцію, як завершення тривалих еволюційних процесів.

Ці й інші сугестії А. Камінського викликають цілий ряд думок.

Немає сумніву, що в наявній дійсності на Україні при центральному питанні — бути або не бути народові, на першому місці стоїть широка самооборона проти політики асиміляції українців і колонізації українських земель чужинцями. А втім, з огляду на теоретичні гарантії радянських законів, перед нашим народом відкрите широке поле для масової народної боротьби чи, точніше — самооборони. У рамках існуючих законів можлива також наступальна боротьба за цінності духової і матеріальної культури, без яких народ нидіє, а в дальшому гине. В ідейно-програмовому відношенні така боротьба українського народу є по своїй суті революцією проти реакції тоталітарної диктатури і проти реакції російського імперського шовінізму. А така концепційна протиставність силою умов веде до зудару в практичному житті.

На ділі такий зудар триває на Україні принаймні кілька років, точніше — від того часу, коли на українській громадській сцені появились постаті, що відкрито оформили сучасні життєві домагання українського народу. Усі ці домагання, як відомо, обертаються в рамках діючих законів. Врог відповів арештами, викиданням з праці, заборонаю проживання в більших містах, залякуванням і шантажем.

Як стоїть справа досі, гурт українських патріотів, що під сучасну пору став виразником прагнень нації на теперішньому етапі, — не дав себе залякати. Арештовані і засуджені також з в'язниць продовжували і продовжують писати петиції і протести до партійних і державних органів. Крім цього, на їх оборону виступили видатні діячі культури і науки, — явище донедавна немисленне на Україні. Врешті, що найважливіше, думки, висловлені носіями сучасних прагнень народу, знайшли живий відгук серед народу, головне — серед молоді. Вкінці, українська самооборона не була і не є ізольована. Наша боротьба стала відома в Росії, де діє подібний резистанс, а про українських патріотів заговорила міжнародна преса. Цього також давно не бувало.

Такий розвиток примусив ворога замислитися. Гарячі голови, що вважають себе відповідальними за «безпеку» дер-

жави, радили одним ударом розгромити український опір. Досі вони не здобули переваги у керівних колах імперії. Ні зовнішні, ні загальносоюзні умови такому крокові не сприяють. Крім цього, для чого робити українській справі розголос у світі? Тому українсько-російський (в розумінні: імперський) зудар останніх років, що зовні може виглядати на боротьбу з вислідом на нічию, є насправді великою українською перемогою. Ця перемога — це передусім частинне зламання психози страху (звичайно, зв'язане з процесами в Москві і Ленінграді, в Прибалтиці й інших), згадана поява провідних імен й орієнтирів та провідних гасел чи навіть цілої програми легальної боротьби, врешті, зародження громадської думки на Україні і в усьому Радянському Союзі.

Проте, за останній час на радянському обрії щораз більше помітні рецидиви сталінізму. Тому треба рахуватися з зростанням репресій. Не даром радянська преса тривало переповнена пересторогами проти уявних намагань закордону (кого ж іншого?) послабити «монолітну» (іншою вона ніколи не була!) єдність радянських народів. Виглядає, що керівники імперії бояться. А страх є звичайно поганим дорадником.

Чи це значить, що думки автора про «еволюційну підбудову» і легальні засоби на шляху до революції не реальні? Зовсім ні. Але це значить, що перед обличчям специфічного характеру тоталітарної диктатури і великодержавного шовінізму доля пропонованих автором концепцій залежатиме від ступня зрілості і сили української нації, готовості мільйонів її селян, робітників, інтелігенції, а зокрема молоді, день-у-день і за всяких умов боронити свої права на незалежність. Якщо такі сили зростатимуть, про них говоритиме світ, а це в свою чергу посилюватиме почуття власної підметності української людини, ростиме число українських патріотів, що знову змусить ворога зважати на Україну як фактор сили.

Подібне можна сказати про питання організованості чи неорганізованості боротьби. Фактом є, що сьогодні боротьба народу ведеться, хоч дійових політичних організацій на Україні немає. Їх місце заступили відомі й невідомі постаті, що стали символами прагнень народу. Правда, диктаторські

системи мають у руках рафіновані засоби для того, щоб, принаймні на якийсь час, змусити одиниці замовкнути. Однак, навіть такі системи не винайшли засобів змусити до мовчання весь народ. Тому й у самому народі, отже в ступні його сили буде вирішуватися питання того, чи коло тих діячів, що говорять від його імені, буде зростати. Сила народу вирішуватиме також і питання про те, чи й яких організаційних форм набере його боротьба. Бо форми і розміри боротьби є результатом спроможностей народу і сторонніх умов.

Питання революційного визволення української нації може бути питанням років або й десятиріч. Воно мусить бути попереджене духово-культурною революцією, яка перетворить нас у повноцінну націю. Сама ж боротьба за існування і перетривання — це питання кожного дня життя народу. У цих днях, місяцях і роках потрібні народові керівники, що були б спроможні з'ясувати його конкретні прагнення і вказувати шляхи і засоби дії. На свій лад у цьому може бути допоміжна також еміграція, яка, хоч позбавлена фізичного зв'язку з батьківщиною, може бачити і розглядати боротьбу народу на фоні ширших духових, соціальних і політичних процесів у світі і знаходити в них сутістії чи вказівки для України. На щастя, Україна сьогодні не ізольована. Її боротьба є органічною частиною визвольних процесів різних народів поза залізною завісою, а в певному відношенні також частиною універсальних прагнень і рухів усього людства до свободи, справедливості і миру.

У такому аспекті праця Камінського повинна стати стимулом для обміну думками між українськими патріотами по обох боках залізної завіси і шукання найбільш успішних шляхів і засобів боротьби нашого народу, її концепції, стратегії і тактики.

Мирослав Прокоп

ПРОТИ СХЕМАТИЗАЦІЇ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Історія революційних рухів різних народів доводить виразно, що успіх кожної визвольної революції залежить в основному від трьох головних факторів: сили і цілеспрямованості революційного руху, слабости окупанта, зовнішньої допомоги. Зовнішню допомогу розуміємо, очевидно, дуже широко, тобто не лише як політичну і мілітарну, ефективну матеріальну допомогу, але й як сприятливий для революційної боротьби міжнародний уклад сил.

Вирішальним, вихідним елементом є, самозрозуміло, сила революційного руху, яка складається з цілого ряду чинників політичного, мілітарного, психологічного і соціально-економічного порядку. Всі вони разом творять потенціал та рушійну силу революції і заслуговують на окремий розгляд і з'ясування. При тому цей розгляд мусить відбуватися в контексті даної історичної дійсності, існуючої на даному етапі соціально-політичної співдії сил і, що найважливіше — національної ментальності і свідомості даної нації, народу чи суспільства. Цей історичний і національний аспект конечний для належного розуміння даного революційного процесу, і всяка спроба трактувати його поза цими двома вимірами майже згори приречена на невдачу. Зокрема дуже небезпечне намагання вбгати революцію, як соціально-явище, у якийсь загальностандартний типологічний уклад, міродайний і обов'язковий для всіх народів і соціально споріднених ситуацій. Немає революції для себе самої, були і є революції — кожна своєрідна, кожна зумовлена специфікою сил, які її формували. І як неповторні ці сили, так само неповнотрі їхні революції.

Це не значить, очевидно, що немає елементів, які притаманні всім чи більшості революцій. І як саме життя має свої загальні універсальні притаманності, мають їх ті чи інші соціальні процеси, і тим самим мусять їх мати революції. Ідеться однак не про ці загальні речі, але про специфіку, яка мала б бути інтегральною частиною всяких революцій і на основі таких узагальнень давала б можливість не лише студіювати й аналізувати кожну революцію в такому типологічному аспекті, але, що важливіше, служила б готовими формулами для успішного проведення майбутньої революції стосовного роду. На жаль, а, може, на щастя, так просто воно не є. Кожна революція є складовою частиною історії даного народу і тим самим органічно зумовлюється усім попереднім історичним розвитком, соціальним характером даного народу, його психологією, соціальними специфічностями і його геополітичною ситуацією. І тому кожна революція є самобутнім явищем чи процесом, повне розуміння й інтерпретація якого можлива тільки при узянні всіх його різноманітних факторів.

І коли хтось хоче вчитися з надбань минулих революцій, він мусить поводитися з ними так само, як з усякими іншими історичними явищами. Тобто, якщо він хоче чогось навчитися, мусить врахувати обставини і сили, які діяли в той час, а одночасно мусить повнотою зглибити і проаналізувати дійсність, в якій він перебуває зараз, та спробувати накреслити її хоч би на найближче майбутнє. А тоді щойно порівнювати, застосовувати і т. д.

Без такого підходу вивчення революцій обмежиться побудовою спрощених схоластичних пірамід і теоретичних «революційних» аксіом і теорем, які в нових соціальних умовах придатні звичайно лише для того, щоб, стосуючи їх, полатати собі зуби. Інакше: висновки і приклади із здійснених революцій можна використовувати тільки по далекій аналогії, тільки порівняльно-аналітично, а не механічно. Вони можуть служити лише як стимулюючий і надихаючий, збагачений досвідом елемент для шукання сучасних актуальних розв'язок, нових формул і підходів у проведенні революції в нових актуальних соціально-політичних умовах.

Соціально і зокрема революційні процеси не мають академічно-студійного, експериментально-лабораторного характеру, бо вони не відбуваються ні в шухлядах наукових кабінетів, ні в ретортах «соціальних» хеміків. І тому вони не можуть ідентично повторюватися, хоч і як би цього хотіли деякі «професійні» революціонери і теоретики революцій. Революції відбуваються в кожночасно змінних обставинах, при співдії кожночасно змінних сил, по-різному в тих самих і в різних геополітичних і географічно-рельєфних формаціях, і горе тим революціонерам, які хотіли б стосувати механічно готові вже історичні підходи і розв'язки з минулого та й інші географічні або ідеологічні виміри до нової дійсности.

Зокрема небезпечною є всяка типологія по «ідеологічній лінії», на яку хворіють всі доктринери, ліві і праві. Життя вже давно перекреслило таку «методологію» засилування революційних процесів в доктринерську голку. Міська за своїм характером російська комуністична революція 1917 року вишла переможною, хоч Паризька комуна, теж міська за своєю природою, програла. Мао Тсе Дун вийшов переможцем, бо оперся на сільську, чи провінційну, революцію, яка була повним запереченням «техніки» російської Жовтневої революції. Більшовики ішли з міст на захоплення провінції, маотседуністи опановували села і провінції і щойно тоді «запморгом» брали міські центри. І немає сумніву, що якби вони стосували механічно «досвід і приклад» Жовтневої більшовицької революції, зазнали б повної невдачі. Кастро теж стосував не російський, а китайський зразок комуністичної революції, але перемігши на Кубі, в умовах мало подібних до китайських, він програв, включно з втратою головного стратега революції Че Гевари в куди більш «китаєподібних» обставинах південноамериканського континенту. І знову ж курди тримаються роками у своїх горах проти іракців, тоді як у подібних географічних і соціально-політичних «революційних» умовах, але відмінних національно, програли в 1965 році боліванські шахтарі чи ще перед тим, 1964 року, зазнало невдачі робітниче повстання Маркетілії у Південній Колумбії. Між іншим, варто згадати, що якраз у випадку курдів,

Маркетилії і боліванських шахтарів стосовано ту ж саму формулу революції, що її Режі Дебрей¹ визначив як «збройну самооборону». За його дефініцією, вона полягає в захопленні і втриманні революціонерами-підпільниками певної території під своїм повним чи майже повним контролем і її кожночасній ефективній обороні. Варто тут пригадати, що збройну самооборону стосував якоюсь мірою український визвольний рух під час другої світової війни на Волині і Поліссі.

Цих кілька прикладів — лише малий жмут світла на всю складність різномірних революційних процесів і пересторога перед всякими усхематизуваннями і готовими формулами. Треба пам'ятати, що історія вчить тим способом, що не дає готових розв'язок, а тільки вчить, як їх шукати самому в сучасному. І так само справа з визначенням і творенням революційних процесів.

Механічне стосування готових формул з минулого є зокрема небезпечне для нас. Автоматичні посилання на Хмельниччину чи 1917 рік, як прототипи майбутньої революції, були б не тільки односторонньо історичними, але практично не багато допомогли б у сучасній визвольній боротьбі.

З історичної перспективи треба підкреслити, що в обох вищезгаданих випадках ми мали справу з двома різними ментально, політично, географічно і мілітарно окупантами, і перше, що треба зробити, це проаналізувати на цих двох прикладах, наскільки сам характер окупанта спричинився до різної форми і змісту наших обох революцій. У випадку Росії це було б зокрема корисне, бо немає сумніву, що певні засадничі риси російського політичного думання знайшли ще більш рафіновані форми у сучасному радянському політикумі. Але справа не в самому історичному екскурсі і порівняннях. Справа в тому, що проблему майбутньої української революції мусимо починати не від посилань на Хмельниччину і на рік 1917 чи навіть недавню боротьбу ОУН-УПА-УГВР,

---

¹ Regis Debray, *Revolution in the Revolution*, Grove Press, Inc., New York, 1967.

а від з'ясування дійности й умов, в яких нині треба б цей революційний процес починати і здійснювати.

Відомий підпільний публіцист Петро Полтава у брошурі «Чому повстання 1648 року було переможне»,² зовсім правильно стверджував, що на це склалися передусім такі причини: «В Україні існувала така революційна збройна організована сила, як українське козацтво... Без цього повстання 1648 року було б не завершене. Козацтво було ініціатором, організатором, головною ударною й керівною силою повстання. Без козацтва, як авангарду революції, повстання 1648 року було б взагалі не можливе». І далі: «Існував такий організований осередок українського козацтва, як Запорозька Січ. Це Хмельницькому незвичайно полегшило підготовку повстання».

Але коли сьогодні немає Запорозької Січі — ні в дослівному, ні в переносному значенні — то чи це означає, що нова Хмельниччина чи будь-яка революція взагалі не можлива в сучасних умовах? Це поперше, а подруге, чи це означає, що в сучасних умовах така і в первісному сенсі Запорозька Січ є доконечно потрібна, як передумова майбутньої революції? І вкінці, чи справді за сучасних умов якась нова «Запорозька Січ» мусіла б відограти точно таку саму роль, як у минулому, чи, може, іншу?

Ще один приклад: одним із головних факторів, які спричинили революцію 1917 року в Росії, вважають світову війну і воєнні невдачі царського уряду, передусім на фронті. Дехто йде так далеко, що вважає, що без війни революція взагалі була б не можлива. Але чи це означає, коли сьогодні нуклеарна війна є малопраподобною, хоч не виключеною,³

---

² Петро Полтава, Чому повстання 1648 р. було переможне, Передрук підпільних матеріалів, Чужина 1948; «Збірник підпільних видань», в-во «Український самостійник», 1959.

³ Твердження, що світова нуклеарна війна зараз малопраподобна, не означає, що ми її зовсім виключаємо. До речі, останнє десятиліття дало кілька критичних ситуацій, які були досить близькі до вибуху нової світової війни з усіма її сучасними імплікаціями, включно з застосуванням нуклеарної зброї. Однією з таких ситуацій була, без сумніву, кубінська криза в жовтні 1963

що взагалі і не можна думати про революцію в новій радянській імперії?

А передусім, чи для того, щоб у цій імперії наступили докорінні соціально-політичні і національні зміни, справді таки потрібна революція типу 1917 року?

Вже сама постава цих питань показує неспівмірність цих історичних категорій у сучасній дійсності, що визначається цілим рядом нових елементів, які роблять її відмінною від інших ситуацій у минулому. Ця новість сучасної дійсності визначається передусім різномірною складністю внутрішніх відносин у теперішньому суспільстві і міжнаціональними ускладненнями. Одні і другі виходять з специфічностей індустріального суспільства з його новим клясовим розподілом, новим характером соціально-економічних і політичних співвідношень. Так, наприклад, клясичний поділ на три основні суспільні кляси являється сьогодні антикварним поняттям у роді звичайного абакуса супроти компютора. В СРСР, де цей розвиток індустріального суспільства відбувається ще

року, яка довела до своєрідної межової настанови з обох боків — США і СРСР.

Важко теж не погодитися з американським знавцем Радянського Союзу Збігневом Бжезінським, який твердить, що мірою того, як баланс нуклеарних потенціалів США і СРСР буде вирівнюватися, небезпека безпосередньої конфронтації між ними буде зростати в наслідок скріпленої самовпевненості й зухвальства російського партнера і нових конфліктних ускладнень на Близькому Сході (Ізраїль — арабський світ, спроби включення Середземного моря в орбіту СРСР), в Азії, Африці і, вкінці, у Латинській Америці.

Але знову ж воєнна розв'язка тих конфліктів була б радше випадковою, і обидві сторони шукать інших, «мирних» засобів розгрі і розправи, будучи під тиском всіх страхітливих імплікацій нуклеарної війни.

У нашому випадку, зрештою, суттєвим є те, що за всяких умов і відносин між СРСР і США вони будуть мати тільки посереднє відношення до розвитку нашого власного національного потенціалу, який буде вирішальним для долі нашого народу і його визвольної боротьби.

більш «ненормально» і однобічно-насилно в силу поєднання в ньому типово російських традиційних авторитарних категорій з модерно-тоталістичними, — маємо зокрема трудні соціальні ускладнення і диференціацію небувалих масштабів. Так, наприклад, сьогодні треба говорити про наявність не трьох, а щонайменше п'ятьох суспільних клас: політичної бюрократії, професійної технологічної бюрократії, звичайної трудової інтелігенції, робітництва, селянства і студентства, як окремого, хоч і перехідного фактора. Саме ролю останнього, з його новими прикметами і тенденціями, треба підкреслити у радянській дійсності, де цей новий суспільний фактор стає поважною антиєстаблішментською групою, мірою того, як його лави ростуть і водночас із звуженням можливостей професійного влаштування посилюється стосовно до нього класова дискримінація. Коли на Заході, згідно з визначенням нової лівиці, зокрема таких її ідеологів, як американський соціолог і філософ Герберт Маркюз, «суспільне призначення» студентства зводиться до «каталізатора» антиєстаблішментських настроїв, в СРСР, в силу масовості студентства, воно виростає на окремий суспільний чинник з відповідним засягом впливу на оточення. У цьому відношенні радянське студентство переростає і ролю колишнього російського, «царського» студентства, яке дійсно обмежувалося функцією «каталізатора» передусім крайніх напрямків.

Не входячи тут у ширшу аналізу всієї дійсності як такої і буди заінтересованими передусім в її результатах і конкретних виявах, під кутом шукання в ній революційних потенціалів, ми обмежимося твердженням, що сутність нашої дійсності полягає передусім у тому, що в ній на тлі складних соціально-політичних відносин бракує класичних історичних можливостей для формальної політичної організації традиційного типу, чи то в роді «січі» перед Хмельниччиною, чи бодай вузьких рамок політичних партій передреволюційного, ще до 1917 року, періоду.

Цього не треба, очевидно, розуміти як заперечення важливості організованої, формальної сили у всякому революційному процесі, навіть навпаки. Немає бо сумніву, що «Запо-

розька Січ» чи зачатки колишніх ТУП, РУП і т. п. були б нам потрібні як зразки власне такої формальної організованості в сучасному (як і хаос у Росії 1916—17 років). Але справа не в тому, що вони придалися б, а в тому, що для їх виникнення сьогодні немає передумов, і треба шукати нових метод і засобів, які можуть зводитися навіть до піднесення організованості без самої формальної організації.

Визнаючи всю правильність твердження П. Полтави про важливість і конечність організованої сили у всякому революційному суспільстві, ба щобільше, підтверджуючи його прикладами от хоч би з сучасної чесько-словацької дійсності, де сама Компартія ЧССР стала своєрідним революційним авангардом, ми тим самим ще нічого не розв'яжемо, як довго немає можливостей того роду для формального організаційного процесу у нас: як довго ми не знайдемо нових силово-організаційних елементів у сучасних складних соціально-економічних, політичних комунікаціях і зазубленнях.

Ці відносини не є в жодному випадку однобічно негативні для нас, навпаки: у їхній складності і частій суперечності є ґрунт для нових шукань і метод, нових проєкцій і розв'язок. Шукання революційних ситуацій це в основному співставлювання і співозцінювання трьох суспільних факторів: власного революційного потенціалу, сили ворога, зовнішніх умов. Тому розв'язка цього тривимірного «рівняння» мусить починатися від визначення силового коефіцієнта кожного із них окремо. У даному випадку найкраще починати від сили ворога, вивчення його міцних і слабих сторін.

Таке тривимірне вивчення сучасної дійсності має дати нам її справжній образ, ствердити, які її вимоги в аспекті революційної стратегії і які є взагалі можливості боротьби. Ідеться тут про вивчення самої дійсності як такої, а не лише знайдення нової номенклатури для «традиційних» суспільних вимірів чи ствердження різниць між тим, що Маркюз називає «функціональним» і «концепційним». Тут маємо справу з цілком новими явищами, які вимагають збагнення і найменування, точного визначення, а не простого підтасування їх під старі терміни.

Сьогодні не можна оперувати лише втертими термінами «революція», «визволення», «перемога над ворогом» і т. п.; треба вкласти зміст в кожне з цих понять, визначити його соціально-політичний і конкретний зміст і не боятися того, що він не завжди буде покриватися з старими схемами і клішами. І якщо виявиться, що, наприклад, сьогодні можна більше здобути еволюцією, ніж деклямацією про «революцію», то не треба боятися й використання еволюційних можливостей у підготові революції. Бо основним є не назва, не дефініція даного соціального чи політичного процесу і не спосіб, яким він відбувається, але самі зміни, наслідки, які він приносить.

Тут варто буде зацитувати уривки з одного листа Леніна з Кракова до Інесси Арманд у Парижі, що, як відомо, через неї він ледве не розійшовся з Крупською. У 1913 році Ленін нарікав на деяких своїх партійних колеґ, що вони «комедіанти! Вони ганяються за словами, не розуміючи як по-чортівськи складне і хитре життя, як воно постійно творить зовсім нові форми. Більшість людей — 99 відсотків буржуазії, 98 відсотків ліквідаторів (ліквідаторами Ленін називав тих більшовиків, які домагалися ліквідації підпілля і творення легальної масової партії робітників — А. К.), близько 60—70 відсотків більшовиків — не знають, як думати, і лише напам'ять вивчають слова. Вони вивчили напам'ять слово підпілля. Але як його форми і методи підпільної роботи — повинні мінятися в новій ситуації, як для цієї мети потрібно студіювати і думати по-новому, вони не розуміють...».⁴

---

⁴ До речі, Інесса Арманд, це — та сама, що до неї того ж 1913 року Ленін звертався з одним дуже делікатним проханням, яке кидає жмут світла на його ставлення до українських справ. У стосовному листі він прохав її підняти війну проти «цього гидкого, гнилого націоналістичного дрібного буржуа, який під прапором марксизму проповідує поділ робітників відповідно до національності, проповідує окрему національну організацію для українських робітників. Ти ж розумієш, що я не можу вислати цей проєкт проти нього під своїм ім'ям». Люї Фішер пише, що Ленінові, як великоросові, не випадало цього робити самому, бо нападати на українця, виглядало б на... шовінізм. Тому він прохав Інессу

Революції вимагають революційних метод, але до революційних наслідків у розумінні радикальних змін можна доходити не тільки революційним шляхом, а й дорогою еволюції. Домагання конституційних прав може бути одним з виявів чи однією з фаз еволюційного процесу і водночас для інших, у тому числі й тих, що здійснюють революцію, також одним з тактичних засобів. Революціонери можуть домагатися таких чи інших конституційних прав для скріплення своїх позицій, для використання всіх можливостей дії, також і легальних, як це робили, наприклад, більшовики в російській державній думі, або ж і для викликання «політичної конфронтації» і створення потрібної «революційної ситуації».

АНАТОМІЯ СУЧАСНОГО РОСІЙСЬКОГО КОМУНІЗМУ

Перше питання, на яке треба відповісти: що являє собою сучасна радянська дійсність. Треба з'ясувати, чи в умовах тоталітарного режиму російського комунізму можлива взагалі революція.

Ми зумисне згадали не тільки про тоталітарний режим, але також виразно підкреслили, що йдеться про тоталітаризм російського комунізму, як сучасної форми російського шовінізму й імперіялізму. Таке підкреслення потрібне для встановлення різних аспектів дійсності, що в ній мали б відбуватися революційні процеси.

Як відомо, тоталітарний режим усім своїм монопольно-владним і поліційно-репресивним укладом виглядає, принаймні зверху, мало придатним для вирощення революційних ситуацій. Монопольний контроль над усім державним життям, зосередження всієї політичної, мілітарної, економічної і поліційної влади в руках панівної кліки чи диктатора, масове сексотство, загальний терор, масова і систематична індоктринація і утиск усякої вільної думки та повне підпорядкування

знайти українського автора: «Перепиши мій проект... це мусить бути зроблене тактовно, скоро... проти Юркевича і без того, щоб він про те знав, а то нахаба ще поспеє справу...».

індивіда насильницькій машині «держави», чи партії, чи «народу», під якими визначеннями приховується безконтрольне, монопольне насильство диктатора чи невеликої олігархії, — це більш-менш основні прикмети всякого тоталітарного режиму. Всі ці прикмети наявні і в сучасній радянській системі, яка є виразником російського шовіністичного комунізму. Підкреслюємо: не російського націонал-комунізму, але таки російського імперіяльного шовінізму.

Ми свідомо розрізняємо ці два поняття: націонал-комунізм і російський шовіністичний комунізм. Коли у першому випадку є натиск на «національний» і «комуністичний», то в другому на шовіністичний і імперіяльний. Кажучи коротко: якби сучасний російський комунізм (чи ще точніше — сучасний радянський варіант комунізму) був би «націонал-комуністичним», він був би етнічно-територіяльним, тільки російським і комуністичним у першу чергу, і ніщо не стало б йому на перешкоді жити в згоді з такими ж націонал-комунізмами інших народів (українського, югославського, польського, чеського і т. д.) і визнавати їх право на існування.

У даному випадку, однак, на перше місце висувається націоналістично-шовіністичне, універсально-імперіяльне, агресивно-загарбницьке цілеспрямування радянського політикуму, в якому відходять на другий план політичні і соціально-програмові елементи клясичного комунізму і до голосу «во всю» приходять голий великодержавний імперіялізм. Комунізм перестав бути первоціллю: він перетворився в ідеологічний інструмент-засіб російського імперіялізму, так само, як свого часу, наприклад, таким зряддям був панславізм. До речі, у відношенні до слов'янських народів комунізм став ще одним ідеологічним «нашаруванням» після панславізму, поширюючи виміри радянського (читай: російського) імперіялізму у гльобальному засязі. Тут комунізм знову тільки заступив давно віджилу ідею III Риму, зберігаючи і скриплюючи месіяністичний аспект російського політикуму. На додаток до панславізму для слов'янських народів і містицизму III Риму для цілого світу прийшов комунізм, як ширша, всеохопна соціально-політична система, яка в її російській пер-

версії стала збюрократизованим, державно-капіталістичним етатизмом. Ця система російського етатизму обов'язкова для всіх комуністичних рухів у світі і всіх народів взагалі, як єдино правильна і вірна. Звідси й «універсалістично» поширена концепція лояльності і патріотизму, яка, за В. Кульським, «включає три виразні поняття: російський націоналізм, лояльність неросійських громадян супроти радянської держави і повну відданість цій державі всіх „прогресивних“ чужинців».

Російський націоналізм має тут виразно месіянстичний, імперіальний характер, суттю якого є беззастережне визнання примату «старшого брата» не тільки в міжнародному, але універсально-ідеологічному, міжнародно-політичному масштабі. Чи не найкраще схопив це якраз «іще один із откровенних служителів отечества» М. В. Підгорний на 3 сесії Верховної ради РРФСР 19 червня 1968 року, присвяченій урочистій передачі «Ордена Октябрія» Російській РФСР. Цитуємо уривок з його промови:

«Русский народ дал человечеству гениального ученого и революционера, организатора партии коммунистов, основателя и руководителя Советского государства — Владимира Ильича Ленина. Русский народ первым вступил на путь социалистического преобразования мира. Пролетариат России создал боевую революционную партию — партию большевиков, которая привела трудящихся к победе Октябрия, организовала строительство социализма и коммунизма в нашей стране.

«В строительстве новой жизни русский народ всегда шел и идет в авангарде, увлекаая своим самоотверженным и вдохновенным трудом все народы нашей Родины. Его богатая культура, впитывающая в себя достижения других национальных культур, является животворным источником духовной жизни народов СССР. Они с уважением называют русский народ своим старшим братом, по праву ставят его на первое место среди строителей коммунизма.

«Стойкость и упорство, мужество и героизм, проявленные в труде и в бою, широта души, доброта и отзывчивость, готовность прийти другим на помощь — все эти черты принесли

русскому народу заслуженную славу и признание народов всего мира. Они как бы символизируют лучшие качества советских людей. Поэтому недаром за рубежом русскими часто называют всех граждан нашей многонациональной страны.

«Революционный, боевой и трудовой подвиг русского народа навечно вошел в историю нашей Родины, в историю всего человечества. Этот подвиг всегда будет служить примером беззаветного мужества, непоколебимой верности высоким идеалам коммунизма».

Концепція «старшого брата» в універсальному масштабі тісно пов'язує тут обидва моменти: російсько-національний та ідеологічний, комуністичний, бо заслугою російської нації є не лише те, що вона дала Леніна, але й оце (цитуємо з тієї ж промови Підгорного):

«Под руководством Коммунистической партии русский народ сплотил в единую братскую семью все нации и народности, населяющие Россию. Российская Федерация явилась прообразом могучего содружества народов — Союза Советских Социалистических Республик». Підкреслив Підгорний також те, що «революционный, боевой и трудовой подвиг русского народа навечно вошел в историю... всего человечества».

Програмові виміри російського комунізму не тільки універсалістичні, але на противагу до примітивно-утопічної, ексцентричної, релігійно-політичної концепції III Риму — наскрізь «актуально-політичні», з широко опрацьованою, хоч еkleктичною і здеправованою соціальною, економічною, державною і філософічно-ідеологічною системами, які мають претенсії на останнє слово в політиці, економіці, соціології й історії всіх народів та всього людства. У висліді маємо потрійне наверствування російської політичної думки, синтетично пов'язане з абсорбованими і на російський спосіб перетравленими іншими регіональними та універсально-інтернаціональними концепціями. Так, на базі російського націоналізму, який убув у себе величезну кількість чужородних елементів, прийшло панславістичне наверствування, як наслідую-

вання великою мірою пангерманізму в його пруському й австрійському викладах, з його сучасною додатковою концепцією «соціалістичного (сателітного) бльоку», і, вкінці, з переконанням, що радянський комунізм, як гльобальна концепція універсалістичної натури, співмірна засягом із антикварною теорією III Риму.

Усі ці концепції російський політикум намагається використовувати не лише в наступальному, але й в оборонному розумінні. Коли сьогодні банкрутує не тільки теоретична «клясика» марксизму-ленінізму в самому т. зв. соціалістичному бльоці, Москва намагається між іншим використати комунізм як забороло проти ліквідації колоніялізму в Радянському Союзі. Це ствердив зокрема В. Колярж, який ще в 1964 році писав, що «комунізм став інструментом, який уможливило Росії протиставитися успішно ліквідації колоніялізму, яка відбувається в інших країнах світу».⁵ Загальновідомі підступні посилання Москви на те, що, мовляв, Радянський Союз розв'язав національне питання, і про якийсь колоніялізм Росії на неросійських територіях не доводиться говорити.

У подібному «оборонному» сенсі посилалася Москва на своє старшобратське «право» бути остаточним суддею, який має вирішувати, що добре для соціалістичного бльоку у випадку ЧССР. Після довгих вагань, від січня до серпня 1968 року, Кремль вирішив збройно окупувати Чехо-Словацьчину, щоб припинити дальший розвиток чехо-словацької «мирної революції» і повернути його у своє власне неосталінське річище.

Національно російський зміст й оформлення цього великодержавного шовінізму, незалежно від його викривленої комуністичної «надбудови», робить його таки наскрізь російським, і у висліді сучасну радянську систему не можна назвати інакше, як російським тоталітаризмом. Цим ми не хочемо сказати, що тоталітаризм є єдиним російським політикумом. Без сумніву, серед росіян є й інші, ліберальні тенденції і традиції, як і в кожного іншого народу. Панівним, однак, на даному

---

⁵ Walter Kolarz, *Communism and Colonialism*, with an introduction by Edward Crankshaw, New York, St. Martin's Press Inc., 1964.

етапі історичного розвитку Росії є тоталітаризм, як одна з чергових форм реакційного, консервативного, автократичного політичного напрямку, який і в минулому завжди брав перевагу над російськими ліберальними, поступовими елементами. Сам прихід більшовиків до влади є останнім підтвердженням цієї дивної російської «закономірності».

Справа тут найперше в ментальності російських кіл і всього народу, що про неї так яскраво писали Бердяєв, Соловйов, Врага, Колярж та інші.

На протязі останніх двох століть російське духове і політичне життя визначалося постійно глибокою, непрохідною прірвою між загальнофілософічною і політичною думкою. Коли у випадку першої ми мали дуже часто якнайбільш шляхетні, гуманні, хоч і не менш утопійні погляди і теорії, як от «гуманістичний універсалізм» Достоевського чи «християнський універсалізм» Толстого, в той самий час у політичній думці, і тим більше у практиці, постійно переважали реакційні, примітивно містичні, або спрощено цинічні та антигуманні чи просто злочинні «догми» і «правди». Не раз виглядає, що будь-які прогресивні, гуманні, ліберальні погляди і практика не мають найменших шансів в російському суспільстві, коли приходять до зіткнення між ними й реакційними силами. Дуже часто навіть потенційні «ліберали» на верхах ставали звичайними реакціонерами з моментом, коли опинялися при владі. Прикладом на це могли б бути Олександр I, Ленін чи й інші російські «ліберальні» діячі.

Цю парадоксальність російської політичної ментальності, мабуть, таки найкраще розкрив Ніколай Бердяєв, пишучи, що «Росію й російський народ можна схарактеризувати лише протиріччями. На таких самих основах можна схарактеризувати російський народ як імперіяльно-деспотичний і анархістично-свободолюбний, як народ, схильний до націоналізму і національної самозакоханості, і як народ — універсального духа, більш ніж всі інші здібний на екуменічну думку; жорстокий і незвичайно гуманний; схильний завдавати якнайбільших терпінь і виявляти безмежне співчуття. Ці протиріччя стверджуються всією російською історією і вічним кон-

фліктом між інстинктом імперіяльної могутності й інстинктом народної любови до свободи і справедливости».⁶

А. Белінков, сучасний літературний критик і публіцист, який влітку 1968 року «вибрав свободу», автор «Сдачи и гибели советского интеллигента Юрия Олеши», «Антисоветского романа», «Юрия Тынянова» й ін. творів, донедавна ще член «Союза писателей СССР», в'язень радянських концтаборів 1944—56, національністю «русский», пише у своєму листі до правління Союзу письменників СРСР з 28 квітня 1968 навіть про політичне «злодійство», яке має місце у росіян. Белінков згадує, що у своїх працях, коли вже не було іншої можливості, він називав «злодейство» Іваном Грозним, або Павлом I... і що читачі його творів, як це вони стверджували в своїх численних листах, добре розуміли про що і про кого він пише і хто такий «Іван Грозний». Далі він продовжує:

«Но Павел I и Иван IV — это не только аллегории, аналогии, ассоциации и аллюзии. Они — ваш источник и корень, ваше происхождение, ваше прошлое, почва, на которой вы выросли, и кровь, которая течет в ваших сосудах. Я писал о них, потому что история и народ, которые породили и терпели злодеев, обладают врожденными свойствами, готовыми снова породить злодеев. И потому история этой страны и этого народа сделала то, что могла сделать: самую реакционную монархию в Европе она заменила самой реакционной диктатурой в мире».⁷

Ледве чи можна було все це краще схопити, як зробив це російський радянський інтелігент і патріот.

Коротко: у радянській дійсності маємо справу з режимом, який, крім своїх тоталітарних прикмет, має ще окрему, власну російську специфіку. Загальні риси тоталітаризму усіх відтінків відомі, і їх не треба тут переповідати. Куди важливіше для нас вказати, в чому саме полягає ця російська специфіка, соціологічні основи якої ми коротко накреслили вище.

---

⁶ Nicolas Berdyaev, *The Origin of Russian Communism*, The University of Michigan Press, 1960.

⁷ А. Белинков, *Письмо к правлению ССП*, Посев, ч. 8, 1968.

Ця специфіка — це передусім справа ступеня насичення і крайностей всіх «нормальних» тоталітарних форм і систем. Якраз у російському викладі тоталітаризм досягнув свого крайнього завершення, якщо йдеться про потужність і масштаби його поодиноких вимірів, таких катастрофальних для індивіда і цілих народів та людства взагалі. Не тільки масовий, але рафіновано інтенсивний терор, не тільки масова, але груба і послідовна догматична індоктринація, не тільки масове, але й провокативно нелюдське сексотство, не тільки масовий, але безоглядний поліційний апарат, не тільки масова і постійно селектована партійна машина, але деспотична суперцентралізована бюрократія і т. д. — це та російська специфіка, органічно частиною якої є одночасно масова конформність, масова безоглядність і жорстокість та масове застосування грубої і тонкої практики макіявеллізму, доповнені політичними рецептами з «скарбниці» кауталів, тамерланів, нізам-аль-мульків і їм подібних.

Саме цей останній момент варто підкреслити при розгляді потенціалів революції в тій дійсності. Ганнаг Арендт у своїх «Джерелах тоталітаризму»⁸ стверджує зовсім правильно, що тоталітарний режим діє завжди за всіма правилами секретно-підпільної змови. У радянському випадку він діє за всіма правилами масової політичної диверсії супроти своїх власних громадян, широко опрацьованої і послідовно практикованої від десятиліть. Йдеться тут не про звичайну більш чи менш рафіновану дію політичної поліції, яка трапляється за різних часів, а про цілу систему масового й індивідуального політичного терору, який здійснюється відповідним поліційним апаратом як по суті незалежною, найбільш ефективною ексекутивно-політичною владою.

Ця величезна машина опресії є не звичайною поліційною силою, а фактично ще «однією державою в державі» з власними законами, практикою і власною філософією буття чи просто власною ідеологією, до речі, традиційно-російською. Чи

---

⁸ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Meridian Books, The World Publishing Company, Cleveland and New York, 1963.

не найкраще схопила це А. М. Панкратова, яка писала наступне: «Опричина... мала прогресивне, поступове значення в історії нашої країни... Завдяки опричині цар мав змогу застосовувати якнайжорстокіший терор супроти бояр. Іван IV карав безжалісно на горло своїх ворогів, винищив всю феодальну класу; він її винищив з корінням, включно з малими дітьми, не даючи пощади навіть їхнім слугам і мужикам... Опричники переселяли мужиків з одних поміщальницьких до інших, своїх власних... вдавалися навіть до насильства і палення хат тих селян, які не хотіли переселятися... Авторитаризм допомагав у зміцненні централізованої держави...»⁹

Сьогоднішня опричина (кагебівщина) має точнісінько той самий *raison d'être* і куди більш розвинену і розгалужену модерну «техніку» і систему, в якій все опрацьоване до деталей, від звичайної інвізіляції до найбільш рафінованої провокації, від «медичних» допитів до геноциду цілих народів, від звичайного адміністративного заслання до переселення цілих народів, від контролю над продукцією сірників до виробу ядерної бомби і т. д. і т. п.

КЛАСИЧНІ І МОДЕРНІ ПОНЯТТЯ РЕВОЛЮЦІЇ

Заки приступити до розгляду різного роду революцій, будемо тут говорити про засадничий потенціал і передумови для революції «класичного типу», застерігаючись однак відразу, що не йдеться тільки про цього роду революцію. Теперішня соціологічна термінологія перестаріла і не віддає точного значення дефініції у випадку «революції» так само, як і в інших ділянках нашого модерного суспільного життя. Минулися ті часи, коли під революцією розуміли точно визначене поняття насильної зміни даного режиму таким, а не іншим революційним способом. Сьогодні ми маємо не тільки класичні революції, як, наприклад, в Африці чи Південній Америці, але й

---

⁹ А. Панкратова, *Великий русский народ*, Москва, Госиздат, 1952.

«культурну революцію» китайського типу — згори чи «мирну революцію» чехо-словацького зразка — теж згори.

Одночасно маємо також «договірні революції» чи, як їх відомий советолог В. Колярж називає, «революції за взаємною згодою». Як приклади він подає визволення Індії (15 серпня 1947), Бірми (4 січня 1948) і Цейлону (4 лютого 1948). Зовсім правильно пише він, що в усіх випадках «була проведена революція за взаємною згодою. Вона відбувалася у вестмінстерському парламенті, а не на барикадах Делі, Карачі, Кольombo і Рангуну».

І тому, принаймні тим часом, будемо говорити про вихідну базу й основні передумови всякої революції (також і клясичної), розуміючи під цим силову зміну існуючого режиму на такий, який є або повним, або майже повним запереченням попереднього стану і тим самим ліквідує ті елементи режиму, які визначали його суть.

Зміни, які відбуваються, наприклад, шляхом «мирної революції» чехо-словацького зразка, можуть бути куди глибші для самої країни — соціально і політично, ніж «клясичні революції» азійсько-африканського типу.

Перерваний російською окупацією в серпні 1968 року процес соціальної і національної емансипації чеського і словацького народів аж ніяк не применшує історичного значення чехо-словацької «мирної революції», а тільки підкреслює величезну політичну потенцію подібних процесів у майбутньому. Тому на перше місце у визначенні елементів революції висувається не сам спосіб її здійснення, а передусім її наслідки соціально-політичного характеру.

У кожному, однак, випадку вихідною базою революції є незадоволення певної частини населення режимом, яке в даному розвитку стає цілеспрямованим, організованим рухом, відповідно сильним, щоб змінити існуючий стан. Іншими словами, маємо тут справу з двома факторами, які творять потенціал революції. Першим з них є незадоволення відповідної кількості населення з існуючого стану і бажання цей стан змінити. Другим фактором є цілеспрямовання і зосередження цього незадоволення в організовану силу, яка піде на удар з

існуючим режимом і його переможе. Коли вихідним є завжди перший фактор, то вирішальним є другий. Замало самого незадоволення і бажання усунути існуючий режим, мусить бути готовість і організація даної частини суспільства перетворити це бажання в дію.

І тут, у цьому другому випадку чи, скажім, у другій фазі розвитку революційного потенціалу, увиразнюються всі труднощі революційної підготовки і самої революції, зокрема у тоталітарній дійсності, а передусім у радянських умовах. На перший погляд, якщо підходити до цієї справи з погляду класичної концепції революції, всяка революція виглядає просто неможливою без воєнного послаблення Радянського Союзу ззовні. Вона є зокрема «неможливою» чи мало правдоподібною з еміграційної перспективи, яка теж спонукає розглядати питання революції з традиційного, класичного погляду.

Цікаво відзначити, що в цьому питанні деколи збігаються погляди на революцію обох протилежних сил: деяких еміграційних прихильників революційної, класичної підготовки й офіційної радянської концепції. В обох випадках підкреслюється роль формальної політичної організації як вихідної бази революції, яка в процесі поширення своїх впливів підносить і веде маси на збройну боротьбу. У радянській інтерпретації ця концепція має універсальну актуальність за всяких умов, і ще Сталін здефініював її 1925 року як «доктрину» для колоніальних і напівколоніальних народів. У своїй промові до студентів «Університету народів сходу» він сказав, що початком усього визвольного революційного процесу є організація комуністичної партії, далі створення спільного блоку робітників, селян і «революційної інтелігенції» на чолі з пролетаріатом і його комуністичною партією як авангардом і, вкінці, боротьба проти імперіалізму і націоналізму буржуазії, яка має завершитися скиненням колоніального режиму і створенням робіничо-селянського уряду.

Ми не входимо зараз у те, що в практичній політиці Кремль і ним спонзоровані режими не раз відступали від цієї доктрини, якраз у випадку афро-азійських народів, опираючися часто на блок з національною буржуазією. Так, на-

приклад, було у В'єтнамі, де й досі Ганой намагається використувати певні буржуазні кола в Південному В'єтнамі для своїх цілей. Але формально, офіційно ця доктрина всюди зберігається в чистому вигляді, і щойно Че Гевара і Режі Дебрей пробували її заперечити, в той час, як, наприклад, головний стратег сучасної комуністичної революції генерал Джіап, всупереч історичній правді, постійно сам твердить про провідну роль компартії у збройній боротьбі в усі періоди в'єтнамської революції. Джіап пише, що «першим фундаментальним принципом у побудові нашої армії була імперативна konieczність підпорядкувати армію партійному прововоді і постійно скріплювати цей партійний провід. Партія є засновником, організатором і виховником армії. Тільки її виключний провід може дозволити армії триматися такої чи іншої класової лінії, утримувати її політичну організацію і виконувати її революційні завдання».¹⁰

Всупереч такому і подібному беззастережному визначенню примату ролі формальної організованої сили — компартії, як відомо, Че Гевара і Дебрей висунули на перше місце організовану збройну силу — народну партизанську армію — без нагляду політичної партії і без її вирішальної ролі в революційному процесі. Че Гевара і Дебрей твердили, що тільки народний партизанський рух може розвинути у народну революцію і в горнилі цього розвитку вона сама буде здібна створити свою власну політичну організацію. Отже «камнем преткновения» між офіційною, радянською, і ревізіоністичною концепціями революції є власне не розвиток революційного процесу супроти довколишніх буржуазних сил, а відношення складових частин революційного розвитку в ньому, тобто співвідношення цих комуністичних елементів у самому «визвольному русі».

Зараз нам ідеться про підкреслення якраз того, що в офіційній радянській концепції революції центром всього є надалі політична організація, у даному випадку комуністична партія. Вона є альфа і омега всього, і без неї революція та її під-

---

¹⁰ Giap, *Guerre du peuple, Armée du peuple.*

готовка просто немисленна. При цьому розуміння цієї формальної організації є типово російське, традиційне, спрощене і доведене до якихось містичних екстремних форм на рівні своєрідного фетиша. У найбільш екстремних і zdeправованих формах таке розуміння організації проявилось в ідентифікації партії з самою «комуністичною справою» під час процесів періоду великих чисток другої половини 1930-их років, коли сталінські судді і прокурори вимагали ім'ям партії, щоб такі діячі російського комунізму, як Зінов'єв, Бухарін та ін., самі себе обвинувачували (для добра цієї ж партії) у найбільш неправдоподібних злочинах, включно з шпигунством, шкідництвом, плянуванням замахів тощо. Роберт Конквест у своїй капітальній праці «Велика чистка» добачає в цій фетишизації партії один із головних факторів, який «переконав» старих комуністичних діячів, що «для добра партії» їм треба погодитися на найбільш безглузді й фальшиві самообвинувачення. Таке «експериментування», до речі, було повторюване у пізніших «великих чистках» у «народно-демократичних» країнах після другої світової війни, як, наприклад, у випадку з Сланським у ЧССР. Фетишизація партії проявляється зокрема в екзальтованому захопленні Леніна самим поняттям «організації», хоч у ще більшій мірі це слідне, наприклад, у Сергія Нечасва, автора «Революційного катехизису».¹¹ До речі, не зважаючи на те, що Ленін був безкомпромісовим ворогом анархістичного тероризму, тим не менше у питаннях «організації» дуже часто наслідував Нечасва, включно з концепцією «професійного революціонера». Відомі його, наприклад, нотатки на Лондонському з'їзді 1903 року, які повторюють у безконечність рефрен: «... наша партійна організація мусить бути організацією професійних революціонерів».

У статті «Крок вперед, два назад» Ленін писав 1904 року, що «в боротьбі за владу пролетаріят не має жодної іншої зброї, крім організації».¹² Подібно у «Завданнях російських

---

¹¹ Robert Payne, *The Terrorists*, Funk and Wagnalls Company, New York, 1957.

¹² В. И. Ленин, *Сочинения*, 4 вид., том V.

соціал-демократів» він стверджував, що, «очолюючи класову боротьбу пролетаріату, розвиваючи організацію і дисципліну серед робітників, допомагаючи їм боротися за їхні економічні потреби і здобувати позицію за позицією від капіталу, виховуючи політично робітників і систематично і непохитно атакуючи автократію... така організація буде одночасно робітничою партійною організацією, достосованою до наших умов і могутньою революційною партією, спрямованою проти автократії». В іншому місці, передаючи свої враження з досвіду, який він здобув у «Спілці визволення праці», Ленін стверджував: «Я звичайно працював у гурті, який поклав був перед собою дуже широкі, всеохопні завдання, і всі ми, члени цього гурту, страждали до безтями, бувши свідомі, що ми самі доводили, які ми аматори в цей історичний момент, коли, парфразовуючи відоме прислів'я, ми могли тоді сказати: „Дайте нам організацію революціонерів, і ми перевернемо всю Росію шкереберть”».

Роберт Пейн, автор «Життя і смерті Леніна», твердить, що «революція, як її передбачав Ленін, має бути холодно обрхована і маніпульована, керована архиреволюціонерами з їхніми штабами, їхніми спеціалістами і добре дисциплінованими військовими і парамілітарними організаціями, здібними на подивутідні маневри, ряттові удари і несподівані відступи». В цьому самому місці Пейн пише, що «коли Ленін опрацьовував свою теорію революції у „Что делать”, то стає все ясніше, що він пристосовував вимоги Нечаєва. Так само, як Нечаєв, він домагається терористичної еліти, яка діє в повному засекреченні, інфільтруючи поштову службу, залізничий транспорт, митну службу, аристократію, духовенство і кожную іншу ділянку державного життя, включно з поліцією і судом. Ця могутня і таємна організація мала б бути централізована і мала б концентрувати у своїх руках всі нитки підпільної діяльності, а у свій час вона мала б повстати і знищити автократію...» «Крізь усе „Что делать” чується відгомін особливого нечаєвського революційного тону...» «Ленін так само ентузіастично говорить про Ткачова, приятеля Нечаєва, пропагатора „застрашу-

ючого терору”, який так залякав би автократію, що вона спустить духа . . .»¹³

Але в кінцевому висліді, домінантною силою в революції стає партійна політична організація, яка єдина вирішує питання способів і засобів боротьби на даному етапі історії. Цей примат партійної організації суворо беруть офіційні кремлівські ідеологи, зокрема в таких випадках, де інша революційна концепція іде врозрід з політичними інтересами ЦК КПРС. Так, наприклад, у випадку кастрівської, чи точніше — чегеварівської, концепції революції, яка орієнтується на партизанські групи, т. зв. фокос, як на базу революції, Москва не змінила своєї «клясичної» думки про революцію і виступила проти неї. Знаючи радянську практику в таких випадках, можна припускати, що Москва дійсно цілево допомогла знищити Че Гевару, відрядженого в Болівію робити революцію . . .

Не можна тут не згадати окремо Режі Дебрея. Він опинився в руках болівійської поліції і був засуджений на 30 років тюрми. Найцікавіше в цьому те, що саме Дебрей був інтерпретатором і теоретиком кастрівської (чи чегеварівської) революції і аж ніяк не втішався симпатією Москви. Він перший сформулював концепцію «кубінської революції» і гостро критикував клясичну комуністичну концепцію революції, як непридатну для південноамериканських умов зокрема і для сучасного світу в загальному. Немає сумніву, що така ревізійністична ересь Дебрея не могла знайти схвалення в Кремлі.

Клясичну концепцію комуністичної революції Дебрей назвав «теоретичною й історичною ортодоксією».¹⁴ Суттю першої є якраз згадана вже вище концепційна супрематія партії в революційному процесі. Що особливо боліло Дебреєві — це призначення народної повстанської армії на ролі лише звичайного інструменту партії. Він проти того, що: «Кляса репрезентується тільки політичною партією, а не військовою інструментальністю . . . (мовляв) робітнича партія, на базі наукового ро-

---

¹³ Robert Payne, *The Life and Death of Lenin*, Simon and Shuster, New York, 1964.

¹⁴ Див. прим. 1.

змінення соціальної структури й існуючих умов, може визначати гасла, цілі й альянси, що їх вимагає сучасна мить. Коротко, партія визначає політичний зміст і мету, а народна армія є лише інструментом їх здійснення».

Згідно з Дебреєм, ця концепційна, теоретична ортодоксія підбудовується відповідною інтерпретацією дотеперішніх комуністичних революцій, яку він називає «історичною ортодоксією». Дебрей зупиняється на прикладах більшовицької революції 1917 року, маотседунської і гочімінської, зразок яких, відповідно спрощений і підтасований під смак сучасних доктринерів, має залишатися і надалі обов'язковим для всіх комуністів приписом.

В усіх цих випадках мілітарна сила була не лише підпорядкована політичній, партійній, але й виявлялася в них своєрідна двовимірність цих революцій, символізована навіть різними прізвищами.

Так у жовтневій революції мілітарним відповідником Леніна був Троцький, у китайській революції відповідником Мао був Чу Тег, а у в'єтнамській — Го Чі Мінові відповідає Джіап. Цій історичній ортодоксії, яку він не заперечує як історичний фактор, Дебрей протиставляє нову, сучасну концепцію жубінської революції, де немає двовимірності політичного і мілітарного порядку, а є поєднання цих двох елементів вже з самото початку. Мало того, тут військова партизанська сила попереджає зародження партійно-політичної організованості. Одновимірність революції, поєднання в ній політичного і мілітарного елементу Дебрей бачить конкретно в особі Кастро. Він пише: «На Кубі військово-оперативний і політичний провід був об'єднаний в одній особі: Фіделя Кастро». Далі він наводить слова самого Кастро, який сказав ні більше, ні менше, що «жодна революція не є можлива без авангарду, але цим авангардом не мусить бути конечно марксистсько-ленінська партія . . . і ті, хто хоче робити революцію, мають право й обов'язок стати цим авангардом незалежно від партій . . . »

В іншому місці Дебрей пише зовсім ясно, що «на Кубі це не була партія, яка творила керівне ядро народної армії, як це мало місце у В'єтнамі, згідно з Джіапом; (на Кубі) партизан-

ська армія була ядром партії, ядром, яке створило партію». У такому поєднанні політичного і мілітарного елементів Дебрей бачить запевнення успіху кубінської революції в сучасних південноамериканських умовах, для яких тим самим класична комуністична теорія революції не має жодного значення. Центром цієї нової революції є «фокос» — мілітарні групи, основне значення яких знищити мілітарну і політичну силу противника, будучи зданими самі на себе, маючи єдність політичного і мілітарного проводу, будучи незалежними від міста і міської партійної «буржуазії» і т. п. Дебрей вказує на всі можливі слабості партизанської акції, керованої політично з міста, на небезпеки контактів з містом, прірву між вимогами мілітарної партизанської стратегії і «політичними калькуляціями» партійного проводу, які часто навіть не в силі збагнути потреб партизанської боротьби, на психологічні різниці між звичайним партійним апаратом і партизанськими групами і т. д. Він наводить, наприклад, слова Кастро про те, що «місто є цвинтарем для революціонерів і їхніх матеріальних засобів». В іншому місці Дебрей говорить про поєднання «біології й ідеології», вимагаючи, щоб підпільник-партизан знав не тільки ідеологію, але й мав досить фізичних сил та витривалості, щоб ним насправді бути». Для цього не дуже потрібне досконале марксистське виховання, вже з самого початку, як головна передумова... фізична витривалість є передумовою всіх інших передумов...».

В ідеологічному відношенні концепція кубінської революції нав'язує до маотседунської, що і стверджує сам Дебрей, пишучи: «Влада здобувається й утримується в столиці, але дорога, яка веде до столиці, йде через провінцію». І далі: владу здобуває не партія як така, а збройна, партизанська сила. «Тому, — робить він висновок, — у майбутньому основний наголос мусить бути покладений на розвиток партизанської боротьби, а не на скріплення чи творення нових партій. І тому сьогодні партизанська діяльність є політичною діяльністю число один».

Тільки таким способом «закінчиться розвід, який триває вже кілька десятиліть, між марксистською теорією і революційною практикою». Щодо проводу революції, то не істотно, чи

він є одноособовий, як у випадку Кастро, чи колективний, «основне, щоб цей провід був гомогенний, одночасно політичний і мілітарний».

У зв'язку з цими думками Дебрея про «розрив» між революційною теорією і практикою треба ствердити, що й він не розв'язав цієї проблеми у випадку Че Гевари, бо на ділі Че Гевара у своїх революційних спробах зазнав невдачі. Це не виключає можливості, що в майбутньому концепція Дебрея може себе в деякому відношенні виправдати. Але це ще раз підтверджує тезу, що не завжди і всюди можна застосовувати такі чи інші революційні теорії.

СИЛА І СЛАБИСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ

Порівнюючи класичну концепцію комуністичної революції з її «ревізіоністичною» модерною посестрою, абстрагуючися від всіх ідеологічних і практично-політичних розбіжностей між ними, не можна не помітити спільної для них прикмети — наголошення формальної організованості: організації як такої, у першому випадку партійно-політичної, у другому — мілітарно-політичної.

Цей елемент організованості й організації є також притаманний українським концепціям революції, зокрема певним націоналістичним колам за кордоном. Справа не тільки в тому, що він уже на перший погляд єдино реальний і логічний за всяких умов, але і в тому, що сама раціоналізація революції була у нас більше ніж звичайною мірою формульована під впливом і за зразками російських і головне комуністичних шкіл революції.

Склалися на це передусім історичні умови. Як відомо, перед 1917 роком українська революція не розвивалася відрубно на власному ґрунті. Розвиток її відбувався у річищах різнорідних російських революційних течій. Не істотно, як ми це назвемо: невідповідністю народних мас чи самої революції, залишається факт, що революція не була у нас у той час ані філософією життя і боротьби народу, ані організованою бо-

ротьбою в потенції чи в дії. Монополію на «революцію» мали росіяни, незалежно від того, що саме українці внесли були дуже багато в опрацювання самої теорії і практики російської революції.

Чи не найкраще схопив це М. Шаповал у своїй «Великій революції»: «Революція до нас прийшла з Петрограду і владу передала тим, хто жив у містах і хто був організований. У містах була чужа організована більшість, ціла ж Україна — селянська і робітнича, лежала облогом...» Цей же автор стверджував в іншому місці: «Прийшла революція, і влада опинилася в руках тих, хто її робив. Революцію зробило в Петрограді робітництво і військо. Поміж ними було чимало й українців, але вони робили революцію не як українці, а як росіяни». Щойно в ході самої революції наростали українські революційні сили, про які той же М. Шаповал писав:

«Які сили виступали в революції? В ролі організатора революції — була в 1917-19 роках українська інтелігенція і півінтелігенція, а в ролі ударних мас — селянство і робітництво. Інших сил української революції і не могло бути, бо їх нема в суспільній структурі української національності. Обидві сили українського руху — організуючі й ударні — були на початку революції *цілком не організовані*, а тому не мали жадного свого технічного апарату для боротьби і політичного досвіду... Через те не було виробленої програми революції навіть у свідомої інтелігенції. Через те не було організованих сил, навіть не велось більшої організаційної праці... Чераз те не було організованих *керуючих вузлів* які давали б напрям суспільному процесові і могли б вести боротьбу...»¹⁵

Цій неорганізованості української революції М. Шаповал протиставляв російську революцію, потужну, підготовану, організовану, жорстоко-безогляду і макіявеллівську.

В основному Шаповал говорить про дві течії російської революції, ті самі, на досвіді яких доводилося опісля вчитися

---

¹⁵ М. Шаповал, *Велика революція*, в-во «Вільна спілка», Прага, 1928.

«революційної практики» не тільки українським соціялістам, але й націоналістам. Шаповал так визначає ці російські течії:

1. Революційне народництво, що представлялося партією соціялістів-революціонерів, з якої в 1906-07 роках вийшла максималістична течія, що, опріч загально визнаного в есерів політичного (центрального терору), визнавала ще конечність і аграрного та фабричного терору.

2. Марксизм, що був репрезентований двома напрямками: демократично-еволюційним (меншовики) і диктаторсько-революційним (більшовики).

В обох течіях Шаповал підкреслював передусім елемент організованости і в іншому місці писав, що «ось скрізь 'Україна' ходить неорганізованою купою, боїться 'політики' і разом говорить про 'визволення', але не знає, що *визволення* — це організація...»

Як соціяліст, Шаповал, очевидно, не прив'язував жодної ваги до нечисленних підпільних і напівлегальних національно-українських гуртків з самостійницькою програмою чи поодиноких ідеологів типу Міхновського. Але якщо він це робив з чисто партійних міркувань, то, для об'єктивної правди, доводиться ствердити, що вони не творили української революції, яка політично була таки соціялістичною, і не давали від себе нічого ні в програму, ні в техніку революції як концепції визволення. Зрештою, вони теж мусіли вчитися від центральних, російських «революцій».

Інший активний співучасник цих історичних подій і провідний тогочасний політик Ісаак Мазепа у спогадах «В огні і бурі революції» теж стверджував, що «головну провідну роллю в українській боротьбі часів революції відіграли українські соціялістичні партії — соц.-демократи та українські революціонери...» В іншому місці він казав: «Про революцію на Україні можемо сказати, що, не зважаючи на окремі соціально-політичні відносини на Україні, вона почалася і розвивалася в тісному зв'язку з загальноросійською революцією 1917—19 років. Це був передусім рух загальнополітичний, що по

цілій бувшій Російській імперії змагався встановити новий, республіканський режим замість царського».¹⁶⁾

Цей же самий автор в іншій своїй книжці («Підстави нашого відродження») так характеризував українські політичні сили на початку революції 1917:

«Український рух після вибуху революції відразу наразився на великі труднощі через загальну слабкість та непередготованість українських сил...

«Перед революцією на Україні були тільки дві українські політичні організації: Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія (УСДРП) і Товариство Українських Поступовців (ТУП), що об'єднувало поміркованіші елементи української інтелігенції. Були поодинокі групи соціально-революційного напрямку, але Партія Українських Соціалістів-Революціонерів утворилася аж у березні 1917 року.

«Про стан цих організацій перед вибухом революції писав Д. Антонович, один із основників Революційної Української Партії і активний член Української Центральної Ради: 'Коли після революції 1905 року прийшла майже десятилітня реакція, царський уряд завдав дуже тяжких ударів усім крайнім лівим, революційним і соціалістичним організаціям. Одних вислали, другі самі мусіли емігрувати, треті відійшли від революційної праці, почувавши, що хвиля революції йде на спад, у кожному разі з розкинутих по всій Україні в 1905 році революційних гуртків, організацій, комітетів залишилися самі недобитки, і ті поховалися по щілинах в атмосфері, пересиченій провокаторами та шпигунами. Соціал-демократи навіть не мали Центрального Комітету, і організації цієї досить сильно колись розвиненої партії власне в часі війни ниділи, погубивши зв'язки одна з другою, без загального проводу. Але по різних фабриках, поховавшись і майже нічим себе не виявляючи, жевріли останні зв'язки старих робітничих організацій'.

«І далі про ТУП: 'Тяжко в коротких словах накреслити фізіономію ТУП-у. Це була розгалужена на Україні і в Петер-

---

¹⁶ Ісаак Мазепа, *В огні і бурі революції*, том I, в-во «Прометей», 1950—51.

бурзі організація української інтелігенції. Це був цвіт нації. Це були люди чесні, ідейні, шляхетні. Це були люди, з якими дуже приємно було мати персональні справи. Але організація цих людей була зовсім відірвана від селян та робітничих мас і не мала з ними спільної мови. Це була організація просвітянська, добра для мирного часу, але зовсім безпомічна і не підготована політично; ця велика організація і одного чоловіка не могла виставити як бесідника на віче, на вулицю, де був гарячковий попит на бесідників, на агітаторів. Промовляти на вулиці — це для них була нестерпна демагогія. Щоб роз'яснити, що собою являє ТУП, найкраще прочитати п'ять досі видрукованих книжок спогадів Є. Чикаленка і три томи спогадів О. Лотоцького, цих найкращих представників своєї організації, цих заслужених, відданих Україні людей, яких не можна не поважати. Але вчитуючись і вирисовуючи з їх книг їх програму, якій вони присвятили все своє життя, не можна не визнати, що це найтрагічніші книги української літератури' (Діло' від 27 березня 1937, Львів).

«Деякі несоціалістичні українські групи незабаром, під впливом революції, прийняли до своїх програм соціалістичні домагання і навіть перейменували себе на соціалістичні. Так, влітку 1917 року Товариство Українських Поступовців переіменувалося на 'Партію Українських Соціалістів-Федералістів', а члени колишньої націоналістичної Української Народної Партії утворюють свою організацію під назвою 'Українська Партія Самостійників-Соціалістів'».¹⁷

Справа однак не лише в тому, що росіяни мали організовані політичні партії і політичні цілі, до яких послідовно ішли і в яких не було місця для будь-якого серйознішого ставлення української справи. Варто, наприклад, зауважити, що Тимчасовий уряд зовсім не поспішав з розв'язкою національного питання і цілком не збирався здавати своїх імперіяльних позицій. Коли делегація Центральної Ради, після Всеукраїнського Національного Конгресу (у квітні 1917 в Києві), зголосила ви-

---

¹⁷ Ісаак Мазепа, *Підстави нашого відродження*, в-во «Прометей», 1946.

моги досить скупой автономії для України, всі російські політичні партії висловилися проти цього, й уряд у Петрограді українські домагання зігнував. Вищезгаданий М. Шаповал писав у своїй «Великій революції», що «це були такі перші вимоги Ц. Ради до російського уряду, щоб залагодити негайні українські потреби. Тепер, коли це згадаєш, то аж смішно стає, що ми тоді так мало хотіли! Делегація чекала в Петрограді кілька тижнів, принаймні, *відповіді*, але не дочекалася і повернулася розчарована до Києва. Незабаром петроградський уряд видав овою постанову в цій справі — всі рішення *уряду були відмовні*». «Ось така несподіванка! Російська 'революційна демократія' не пішла назустріч українцям навіть у таких невеличких вимогах! Це був великий удар на те примирливе відношення до Росії, яке зайняла Центральна Рада і все українське населення...»

Про облудну і східну політику більшовицької Москви на Україні не доводиться й говорити. Діло однак у тому, що, крім самого політикуму, росіяни мали ще й опрацьовану програму і техніку самої революції, великою мірою базовану на власній політично-підпільній і терористичній «організації» 19 і початків 20 ст. У цю концепцію революції вони включили «надбаня» і досвід французької комуні і Великої революції в загальному та анархізму зокрема, а передусім постійно над цими проблемами працювали. У висліді росіяни створили не лише теоретичну, але й практичну школу партійного професійного революціонера, програму й методику якої розробив у деталях Ленін і його співробітники, передусім з кіл терористичного підпілля. Треба ще підкреслити, що цей російський «революційний політикум» міг розвинутися тільки на ширшій базі російського політичного життя, якого бракувало у нас.

УКРАЇНСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Після встановлення більшовицької влади на Україні, від самого початку до сьогодні, вивчення російської революційної практики залишилось актуальним завданням, і то не тільки в загальному «академічному» пляні, але в першу чергу в прак-

тично-політичному, дійовому. Для українців це був і є ворог, якого треба було вивчати і одночасно від нього треба було вчитися, як його поборувати. Розуміння цього було не тільки в націоналістів-революціонерів, але й в інших, включно з соціалістами. Так, наприклад, М. Шаповал писав ще 1928 року: «Ідея революції — це єдина формула визволення України. Не буде революції — не буде визволення... Очевидно, революція не може вибухнути з одних слів. Для революції треба передумов — суб'єктивних і об'єктивних: розвиток певних матеріальних сил і розвиток свідомости. Це все вимагає напруженої культурної, господарської і політичної організаційної роботи... Друга задача — організація великої революційної партії. Всі партії інтелігенції не можуть з природи речі бути великими, і тому визвольної задачі вони не можуть здійснити взагалі. Лише партія селян і робітників може мати велику силу, може навіть підняти багатомільйонну селянсько-робітничу масу, яка й рішить долю України. Партія мусить мати науково вироблену ідеологію і програму, сильну, дисципліновану організацію і свідомих та сміливих провідників. Розуміється, її бойовий апарат мусить бути організований і вишколений по-військовому. Я вже згадував, що в боротьбі проти більшовицької партії може числити на успіх тільки партія соціально-революційна, організована 'по-більшовицькому', себто по-військовому...»¹⁸

Ми зумисне навели цю довшу цитату з праці соціаліста, що його думки так дуже перегукуються з настановою ОУН, яка теж хотіла організувати себе «по-більшовицькому». І не випадково для українських націоналістів, усіх відтінків, настільною книжкою міг бути так само добре Ленін, як і Степняк, Троцький, як і Пілсудський. Але власне Пілсудський з часів антицарського соціалістичного підпілля, а не 1926 року. Так само, зрештою, як не міг бути для них «прикладом революції» путч Муссоліні чи Гітлера, незалежно від того, що «ідеологічно» ними дехто й захоплювався.

---

¹⁸ М. Шаповал, *Велика революція*, в-во «Вільна спілка», Прага, 1928.

Радянська і польська дійсність виключали всякі можливості південноамериканської хунтівсько-путчівської «революції», бо і в СРСР і в Польщі були зовсім відмінні від південноамериканських і західноєвропейських відносини. У радянській і польській дійсності йшлося не про внутрішню, режимову революцію, а про визвольну революцію проти чужого окупанта, і тут не було чого вчитися ні від Гітлера, ні від Муссоліні. А зрештою, обидві «революції» не були аж надто багаті ні змістом, ні організаційно-технічно, щоб від них справді можна було чогось навчитися.

Так чи інакше, елемент організації, точніше — політичної організації, — став наріжним каменем всякої української революції — соціалістичної і націоналістичної. Зокрема саме останній цей концепт оформився у своєрідну доктрину з виразним підкресленням політичної організації. Саме переформування УВО на ОУН було доказом цього. Цьому приматові сприяло й певне більш-менш тоталітарне ідеологічне спрямування націоналістичного руху, що його революційний націоналізм позбувся щойно в 1940-их роках. Але тим не менше і тоді залишився цей примат формальної політичної організації над всіма іншими, навіть у його мілітарній ділянці. Українська Повстанча Армія ввела у себе інститут політичного виховника, що його знаходимо і в різних формах комуністичної партизанщини, чи то у формі політичного комісара, чи «збройної пропаганди», про яку згадує Дебрей. Ще й сьогодні так само багато із політичних лідерів не уявляють собі жодної іншої революційної розв'язки чи революції, як тільки власне шляхом формальної організації, організованости. Це, зрештою, просте, логічне й найлегше. А коли неможливе, тоді називається трудно, і вистачає обмежитися повторенням самих словесних декларацій про «революцію», «визвольну боротьбу», «остаточну перемогу».

Було б неправильно не вказати на те, що наслідування концепції формальної організації у випадку організованого націоналізму не означало аж ніяк точного копіювання комуністичної і зокрема російської схеми. Польські окупаційні умови, в яких розвивалася спочатку українська підпільна «по-

літична організація», опісля воєнні відносини, а передусім українська ментальність, загальний характер суспільно-політичного життя того часу — все це спричинилося до того, що українська організована «революція» мала свою окрему специфіку, свій відмінний уклад і характер. Українська «політична організація» не була такою важкою, такою вкрай здогматизованою і зфанатизованою, як, наприклад, у російських комуністів. Вона була психологічно-легшою, через те подекуди більш дилетантською, з слабшою дисципліною, у великій мірі таки просвітянською. А передусім вона не була міською, була не пролетарсько-робітничою, а селянсько-інтелігентською, з усіми імплікаціями української селянської ментальности. І на це не було ради. Навіть найбільш точне копіювання таких чи інших тоталітарних зразків не могло створити з ОУН ані прототипу «німецької досконалої організації», ні «російської революції». Тут саме і маємо доказ того, якими важливими є у розвитку визвольних змагань психологія, світосприймання і вся філософія життя.

Для протиставлення варто пригадати, на яких елементах будував свою революцію Ленін. Вищезгаданий Роберт Пейн пише про це так:

«Описувана Леніном революційна еліта набирає дивно німецьких кольорів, немов би Нечаєва пересадили між штурмтруперів. Ленін визнає, що він був дуже позитивно вражений дисципліною німецьких соціалістів; сторінка за сторінкою він вихваляє німецький винахід, що 'жодна кляса в модерному суспільстві не може зважитися на здетерміновану боротьбу без 'тузина' випробуваних і талановитих провідників, витренованих професійно, вишколених довгим досвідом і працюючих у повній гармонії'. Що є потрібно — це німецька організація, насаджена на російський ентузіазм: німецьке відчуття порядку і послуху та російський вогонь. Нечаєв вірив у революційну еліту, але він був далекий від того, щоб розуміти чи симпатизувати німецькому розумові. 'Революційний катехизис' трактує про чисто російську конспіративну діяльність: небезпеки, погрози, раптові рейди в глибину ворожої території, міни і протиміни, війна тіней. Революційна еліта є така сама, як серед-

ньовічні князі Росії, які постійно придумували нові способи, як привести до упадку царя, знаючи, що вони приречені на загибель. Ленін усуває цю приреченість, організуючи свою революційну еліту на німецький лад».¹⁹

Проф. Іван Мірчук стверджує в одній із своїх праць, що була наявна різниця в світосприйманні українців і росіян навіть у ділянці «фолкльорної мітології». Він твердить, що, наприклад, у той час, як у росіян чорт був дійсним демоном, жорстокий, страшний, ехидно хитрий і смертельно небезпечний, — в українців він був радше «страшним збиточником» і навіть жартуном, зовсім не такий суворий, як у «старшого брата». Але тим не менше з ним треба було серйозно рахуватися. До певної міри цю паралелю можна б застосувати й у випадку російської і української «політичної організації».

З розвитком боротьби українська організація внутрішньо мінялась, і з неї виходили цілком добрі революційні кадри, які своєю оперативністю дорівнювали важким організаційним апаратам інших народів, а то й перевищували їх.

У 1942-43 роках, у період поширення дій УПА, маємо перші прояви «збройної самооборони», про яку говорить Дебрей, ще довго перед тим, заки з'явилися Кастро і Че Гевара. Очевидно, в інших умовах і з іншим цілеспрямуванням творилася, наприклад, збройна самооборона в нас і в Південній Америці. Генетично — у нас — вона була справжньою самообороною, бо виникла в наслідок конечної оборони самого населення перед знищенням його німецькими окупантами і радянською партизанщиною. Вона творилася емпірично, для виниклих об'єктивних потреб, без того, щоб була подумана згори як майбутня база для розширення свого засягу на решту українських земель. А якщо в кого й були такі міркування чи надії, то у всякому разі їх не висували в такому перспективному плані як певну стратегію революційної боротьби, а як дійсно самооборонну конечність, поруч якої не було іншої реальної альтернативи. Розрахунок на взаємне послаблення і самознищення обох воєнних машин — німецької і радянської

---

¹⁹ Robert Payne, *The Life and Death of Lenin*, Simon and Shuster, New York, 1964.

— був у деякій мірі тільки тим фактором, який вже наперед встановлював «збройну самооборону» на Поліссі і Волині, як базу для майбутньої остаточної розправи з тим чи другим ворогом. Ця самооборона постала лише у вакуумі, який створився в наслідок взаємного «викінчування» обох військових машин і загрози винищення населення у випадку, якщо б цей вакуум не був виповнений нами своєчасно.

У цьому й виявляється «генетична» різниця між нашою і південноамериканською «збройною самообороною», що у нас вона мала також дефензивне завдання, а в її південноамериканському варіанті, принаймні за бажанням Дебрея, — вона мала б мати виключно наступальне цілеспрямовання. Не треба однак теж забувати, що теренові умови на Україні зовсім інші, ніж у Південній Америці. У нас лише деякі зони надаються для розгорнення «збройної самооборони», передусім на Поліссі, Волині і в Карпатах, тоді як територія Південної Америки куди більш сприятлива для того роду боротьби.

Дозволяючи собі однак на досить далеку історичну аналогію, можна властиво сказати, що передвісником «збройної самооборони» була таки наша «Запорозька Січ», яка протягом віків відіграла роль постійної твердої бази мілітарно-політичної боротьби. Передумовою виконання своїх завдань для «збройної самооборони» є її спроможність не тільки втримати себе саму, але силово-ефективно впливати на довколишні терени в наступальному сенсі. А такою саме була «Запорозька Січ».

Не можна також не згадати, що є засаднича різниця між противником чи противниками, з якими мала справу наша самооборона, і противником, з яким зударявся її південноамериканський варіант. Маємо на увазі, очевидно, не політичні і національні різниці, але методи, засоби і стратегію різних противників у цій боротьбі. Як відомо, росіяни більш небезпечні, виправні і «софістиковані» у поборованні всяких партизанських форм опору, ніж південноамериканські хунтівські режими.

Як знаємо, росіяни «не бояться йти самі в ліс» і разом з тим, побіч теренової пенетрації, практикують масовий терор

і провокації, керовані з міських центрів, як вихідної бази. Це та російська «специфіка», що її завжди треба брати до уваги. До того ж, якщо йдеться про цілість нашої боротьби, не можна виключати з поля зору такого фактора, як наші інші сусіди: поляки, румуни тощо.

Українські прототипи «фокос» творилися також великою мірою емпірично і в стадії самооборонної боротьби. Із загостренням боротьби наступало практичне поєднання політичного і мілітарного елемента в один. Клясичним зразком українських «фокос» може бути крайова мережа ОУН під час першої окупації Західної України більшовиками у 1940-41 роках. Тодішній провідник КЕ (Крайової ексекютиви) ОУН Іван Климів-Легенда об'єднував *par excellence* політичний та мілітарний провід у своїх руках у сітці взагалі, сам був настільки «за містом», що щойно тиждень після проголошення відновлення української державности у Львові в червні 1941 року прибув до Львова . . .

Тенденція до поєднання політичної і мілітарної акції зарисувалася й в умовах німецької окупації. В розпалі революційної боротьби з радянським режимом ця єдність керівництва на практиці здійснилася на найвищому щаблі в особах Р. Шухевича-Чупринки і В. Коваля. Незалежно від формальних інституційних розподілів по лінії ОУН—УПА—УГВР в кінцевій фазі напруженої боротьби наступило поєднання політичного елемента з мілітарним, яке могло служити для Дебрея теж добрим прикладом для його «фокос».

Так виглядала справа з організаційно-технічним й оперативним аспектом цього питання. Розвитково-концепційно, «хронологічно» різниці були куди глибші. Тодішні українські «фокос» розвивались еволюційно з політичної бази у спільну мілітарно-політичну синтезу, через окремішні форми політичної організації (ОУН) і мілітарних з'єднань (УПА). Дебрей пропонував організувати відразу мілітарні частини, як основну вихідну революції, які в ході розгортання боротьби мали б витворити свій власний політикум.

«Юманіте нувель», орган прокитайської компартії у Франції, критикуючи Дебрея за його «Революцію в революції», за-

кидає йому «чисто військовий, мілітарний підхід» до справи революції. «Згідно з Дебреєм, — пише «Юманіте нувель» (цитуюмо за «Пекін Рев'ю» від 26 липня 1968), — народна армія не може виходити з народних мас, але має бути накинена цим масам ззовні», тобто «зброя має командувати політикою».²⁰

У цьому відношенні, якби наша отаманщина 1917-21 років мала була виразно політичне обличчя (до речі, найбільш «політичне» воно було таки в Махна і Зеленого), отаманські загони були б досконалим прототипом «фокос». Так чи інакше, щоб не вживати чужого слова «фокос», будемо радше говорити «загони».

У такому контексті українські «зимові походи» 1919-21 років можна вважати спробами цього роду операцій.

У певному сенсі подібно діяли також рейдуючі групи УПА. А вертаючись у далеке історичне минуле, до нашої «Запорозької Січі», побачимо в ній синтезу «збройної самооборони» і мілітарних загонів, з моментом, як вони йшли в похід.

Згадуючи про отаманщину 1917-21 років, маємо очевидно на увазі оцінку її оперативності й організаційних форм, а не політичної ролі отаманів на тлі тодішніх українських визвольних змагань. На тлі останніх (політично) отаманщина була явищем негативним і являлась одним з продуктів недостатньої національної свідомості і політичної невиробленості українства тих часів. Про це згадує й І. Мазепа у своїх спогадах «В огні і бурі революції», пишучи, що «нам не бракувало ентузіазму та запалу в нашій тодішній визвольній боротьбі, але нам для державного будівництва бракувало людей дисциплінованих, з характером, людей з фаховою та загально-політичною освітою. Наслідком того в багатьох галузях державного життя ширилася безвідповідальна «отаманщина» та сваволя на шкоду українській визвольній боротьбі».

---

²⁰ Peking Review Nr. 30, July 26, 1968, „Marxism-Leninism, Mao Tse-tung's Thought, Is Universal Truth, — Organ of Marxist-Leninist Communist Party of France denounces fallacies of Regis Debray, author of 'Revolution in the Revolution'“.

Треба також згадати про партизанські загони отамана Тараса Бульби-Боровця, які, за його твердженням, включали від самого початку мілітарні і політичні елементи. Не треба виключати, що в дальшому розвитку — на базі Української Народної Революційної Армії — ці партизанські загони могли стати своєрідними українськими «фокус» того часу. Однак на тлі широкої політичної боротьби ОУН (р) — вони мали радше всі завдатки на роллю нової «отаманщини».

У «Революції в революції» Режі Дебрей висуває аргументи «проти міста», проти партійного проводу в місті на те, щоб власне довести і в цьому відношенні конечність політичного проводу при партизанському загоні і тим самим добитися поєднання політичного керівництва з військовим, яке єдине може забезпечити оперативність і ефективність його дій. Він вказує на численні небезпеки відсепарування політичного керівництва від військового, яке на практиці ставить партизанський загін в залежність від цивільно зорієнтованих, у партизанстві не досвідчених, партійно розагітованих лідерів з політичного проводу. В одному місці він згадує й про закордонний провід і стверджує, що «коли партизанський загін комунікується з міським проводом або його представниками за кордоном, він має справу з своєю 'буржуазією'... яка аж ніяк не дихає тим самим повітрям, що сам загін».

Цікаво, що в період розгорнення революційних дій під час польської окупації на Західніх Землях, коли провід ОУН перебував за кордоном, і якоюсь мірою після другої світової війни, під час радянської окупації, коли частина проводу революційної ОУН перебувала поза Україною, в націоналістичному русі, загальновідомому, як бандерівський, мали місце подібні «проблеми». Вони, до речі, і заважили великою мірою на пізніших розколах в обох випадках, в основу яких лягла практично-політична програмова і психологічна розбіжність між людьми в краю (чи з краю) й еміграційною «буржуазією».

Одним з головних закидів «крайовиків» проти ПУН-у в конфлікті 1940-41 років був саме брак зрозуміння закордону для революційної дії на Україні, незнання краєвих обставин,

каварняна революція, замість практичної, опортунізм, помилкові рішення, які виходили з браку контакту з красвою дійсністю, інша ментальність закордонної ОУН.

З другого боку, інколи крайовикам бракувало розуміння політичних акцій закордону, його залежності від чужих теренів, тонких правил дипломатичної при і т. п.

Немає сумніву, що в такій ситуації закордонному прововоді не легко було маневрувати між своєрідним чужим «молотом» і власним «ковадлом».²¹

Як далеко німецький уряд ішов на руку полякам у цьому питанні, видно хоча б з новоопублікованих архівних матеріалів з того часу. Щоб не наразитися на закид «суб'єктивності», зачитуємо в даному випадку дещо з праці сучасного «народнодемократичного» історика Маріяна Войцеховського «Польсько-німецькі стосунки 1933-38».²² Він пише: «Після підписання польсько-німецької декларації про ненапад перед обличчям започаткованої співпраці Варшави з Берліном мусіла принаймні покищо відпасти диверсійна роля ОУН на терені польської

---

²¹ Прикладом може бути ситуація, в якій опинився Провід Українських Націоналістів і сам полк. С. Коновалець, як його голова, в Німеччині 1934 року. Після підписання пакту про ненапад між Берліном і Варшавою Польща доклала всіх зусиль, щоб добитися повної співпраці з Гестапо по лінії ліквідації діяльності ОУН за кордоном, тобто в Німеччині і в себе в Польщі. У висліді Варшава робила сильний натиск на Берлін, щоб цей змусив С. Коновальця припинити всі терористичні акції в Польщі. Очевидно, маючи С. Коновальця і більшість закордонного проводу на своїй території, німцям не важко було б знайти нагоду для того, щоб такі бажання поляків задоволити, навіть у тому випадку, якби німецька армія і була проти цього. Найкращим доказом цього була, зрештою, пізніша видача без формальних процедуральних заходів М. Лебеда полякам. Але власне в той час, коли німці робили тиск на С. Коновальця, щоб цей припинив всяку терористичну діяльність у Польщі, крайовики домагалися скріплення терористичних акцій, щобільше, саме тоді готувався замах на Броніслава Перацького.

²² Marian Wojciechowski, *Stosunki Polsko-Niemieckie 1933—1938*, Instytut Zachodni, Poznań, 1965.

держави... Керівникові ОУН у Берліні мали наказати припинити всяку терористичну акцію в Польщі».

Згідно з твердженням Войцеховського, Коновалець мав погодитися на таку вимогу, але інший лідер — Ярій, мовляв, не схотів підпорядкуватися. У висліді: 23 травня 1934 року начальник відділу військових аташе у німецькому воєнному міністерстві майор Резінг заявив військовому аташе Польської Речі Посполитої підполковникові Шиманському, що на терені Польщі підготовляються українські замах. І дійсно, 15 червня 1934 ОУН виконала замах на Перацького. А далі: «22 червня 1934 року, тиждень після замаху, Тадеуш Шецьль, віцедиректор Політичного департаменту Міністерства закордонних справ, повідомив телефонічно посла Ліпського (в Берліні), що на німецькому кораблі 'Пройсен', який відплив цього дня з Гданська, перебуває людина, запідозрена у виконанні замаху на міністра Перацького. Тому, що 'Пройсен' плив до Швенемюнде і мав там причалити 23 червня вранці, Ліпського попросили про негайну інтервенцію у німецьких властей, щоб добитися арешту підозрілого». «Ліпський відкинув можливість інтервенції через МЗС з огляду, як пише, на можливість реакції різних кіл, які могли мати вплив в МЗС і в армії», і вирішив інтервенювати через Гестапо». «... В полудень 23 червня Ліпський звернувся до Гімmlера, який висловив готовість прибути до посольства (Польщі), щоб обговорити справу екстрадиції. Гімmlер сказав Ліпському, що Гітлер постановив видати Скибу (Лебеда), польським властям без екстрадиційних формальностей і що Скибу (Лебеда) доставлять спеціальним літаком до Варшави. При тій нагоді Гімmlер запропонував започаткувати тісну співпрацю між поліційними властями Польщі і Німеччини. Після візиту Гімmlера в посольстві до Ліпського телефонував Герінг і повідомив його, що з свого боку він дав дозвіл на видачу Скиби (Лебеда) і його перевіз до Варшави». 26 червня, під час обіду в міністра Франка, Гімmlер знову вернувся до справи Скиби і ще раз заторкнув справу співпраці між польською і німецькою поліцією, пропонуючи оминати при цьому «бюрократичну дорогу» через МЗС. У цій ситуації Ліпський одер-

жав 5 липня 1934 року доручення вести далі розмови з Гімлером у справі польсько-німецької співпраці щодо ліквідації диверсійної діяльності ОУН у Польщі. Зокрема Лїпський мав домагатися детальних інформацій... «про ОУН». Тим часом однак прийшла «ніч довгих ножів», а разом з цим зріст впливів армії в III Райху. Гімлер, який 30 червня сам висловив сугестію щодо польсько-німецьких поліцейських розмов в українському питанні, як і взагалі в питаннях співпраці ресортів безпеки, в липні почав уникати Лїпського. Лїпський доносив 23 липня до свого МЗС, що не може позбутися враження, що Гімлера гальмують чинники армії, яка була незадоволена з видачі Лебеда Польщі».

Ми навели може найбільш драстичний випадок цього роду, хоч були інші. Очевидно, що ці питання самі не відігравали головної ролі в майбутніх конфліктах між ПУН за кордоном і Краєвою ексекутивою в Західній Україні. Куди важливіші були питання практичної революційної політики в самій Україні, недовір'я КЕ до ПУН, персональні непорозуміння, обвинувачення в опортунізмі з боку КЕ проти ПУН чи точніше — поодиноких осіб, закиди ПУН КЕ, що вона не розуміє засадничих вимог політичної роботи за кордоном, що молоді амбітні люди реагують гарячково тощо.

Тут, очевидно, ми не збираємось аналізувати, чи стати по боці однієї чи другої сторони, а згадуємо про саму проблему «еміграції» як таку, тим більше, що з подібними проблемами маємо справу й досі і напевно будемо мати в майбутньому.

Коли в конфлікті ОУН у 1940-41 роках на першому плані стояли питання практично-політичної дії і персональні непорозуміння, у внутрішніх конфліктах 1948, 1954-56 на першому місці були питання не тільки практично-політичного, але й програмового порядку. «Місто» цим разом було людьми з німецьких концентраційних таборів, які, вийшовши на волю в 1944-45 році, зустрілися з крайовиками, прибулими щойно з підпілля на Україні. Люди, які вийшли з концентрацій, жили ще програмовими та ідеологічними настановами 1940-41 року, не знали і не перейшли всіх процесів демокра-

тизації і переорієнтації, які тим часом відбулися на Україні, коротко — «не дихали тим самим повітрям», що підтілля на Україні. Важко було знайти спільну мову націоналістам, які стояли на позиціях II конгресу ОУН, і тим, які відбули III великий збір, боротьбу УПА і створення УГВР.

Це не значить, очевидно, що всі ці конфліктіві історії мусіли розвинутися так невдало і помилково і в таких гострих формах, у краю і тут, на еміграції. На жаль, український політичний світ (у цілому, не тільки націоналісти) ще не за-своїв собі певних елементарних засад нормальної англосак-ської політичної практики, де можна певні речі відкладати на «лікування часу», «дискутувати» чи, вкінці, навіть «пого-дитися, що ми не погоджуємося». Уся біда в тому, що в украї-нському житті аж надто багато емоцій і замало інтелекту, а основне — українська політика великою мірою засвоїла со-бі основні елементи російської політичної практики, яка є наскрізь персоналістичною, в сенсі ідентифікації проблем і політичних справ та національних інтересів з власною осо-бою. В українців, як і в росіян, у центрі політичного життя і суперечок стоять не проблеми як такі, а люди, які вважа-ють себе уособленням цих проблем. У висліді можна сказати, що українська політика це — в першу чергу зудар і зма-гання не політичної думки і концепцій, а людей, які, іденти-фікуючи себе з поодинокими справами, імплікують їх всіма своїми особистими слабостями, що їх нікому не бракує.

До речі, звідси виводиться й формальне пов'язування окремих політичних рухів і напрямків з прізвищем однієї чи другої особи, яке аж ніяк не є лише вислідом намагань на-ших противників применшувати значення цих рухів у сенсі політичного визначення і термінології, але є в нас цілком «органічним» явищем.

Усі ці справи, як ми вже згадали, мають у нас свою по-стійну актуальність і не стосуються лише поодиноких полі-тичних рухів. Сьогодні проблема «дихання різним повітрям» стосується всієї еміграції. Є реальна небезпека, що коли наші політичні діячі за кордоном не зуміють схопити і вглибитися в ситуацію і вимоги боротьби народу на рідних землях, вели-чезні потенції еміграції будуть великою мірою змарновані.

ПІДГОТОВА РЕВОЛЮЦІЇ І РАДЯНСЬКА ДІЙСНІСТЬ

Було б неправильно, обговоривши справи «організованої революції», не згадати про зовсім новий феномен у сучасній «соціалістичній дійсності», саме те, що ми попередньо називали «мирною революцією». Тим більше, що обидві форми «організованої революції» виглядають сьогодні щонайменше малоправдоподібними, якщо йдеться про їхнє переможне здійснення в умовах російського тоталітаризму, а в усякому разі менш правдоподібними, ніж, наприклад, «мирна революція» чехословацького типу.

До речі, ця остання тісно пов'язана з поняттям т. зв. націонал-комунізму в теоретичному і практичному сенсі. Її основна характеристика — це двоторовість «мирного» революційного процесу, яка виявляється в тому, що, з одного боку, комуністичне керівництво перебирає ініціативу у здійсненні стосовних соціальних і політичних змін, а з другого — політику усього керівництва підтримує і допомагає здійснювати ці зміни більшість суспільства. Передумовою успіху такої революції є ідентифікація інтересів націонал-комуністичного керівництва з інтересами народних мас і співпраця між ними. Для цього мусить існувати передусім національно-свідомий провідний елемент в самій комуністичній партії і мусить бути відповідна національна і політична свідомість у суспільстві. У сателітних умовах ця справа улегшується наявністю формальної і практичної, окремішньої партійної організації, окремої адміністрації, окремої збройної сили і т. д.

Реалізація націонал-комунізму починається тоді, коли квіслінги стають Нодями і Дубчеками. І це є основний, вихідний момент.

Дещо інакша справа в самому Радянському Союзі з його виразною уніфікаційно-централістичною й асиміляційною політикою. Але й тут справа не стоїть безнадійно, а передусім і тут «мирна революція» тісно пов'язана з загальними все-союзними «лібералізаціями» й іншими тенденціями розвитку всього радянського суспільства.

У попередніх розділах ми представили радянську дійсність в її статичному і майже ідеальному стані, якщо йдеться про підкреслення позицій сили цього роду тоталітаризму, позитивних з його погляду. Ми робили це цілево, щоб показати передусім в усій повноті його сильні, негативні для нас, сторони і щоб при розгляді елементів революційного потенціалу, не наразитися на закид, що ми не доцінювали сили ворога.

Насамперед треба сказати, що російський тоталітаризм, як і всі інші суспільні системи, не є якимось замороженим, назавжди законсервованим і герметично відізолюваним організмом, який, досягнувши певного ступня свого розвитку, не рухається в жодному напрямку, ні вперед, ні назад. Цей суспільний організм живе, розвивається і діє, частинно за своїми специфічними законами, частинно за загальними законами соціології й історії. В його нутрі тривають різні процеси, також такі, які діють поза і всупереч його власній ідеологічній природі і його власним доктринерським законам. Він також підпадає під впливи зовнішнього світу, він переживає свої внутрішні й зовнішні кризи.

Згадаймо хоч би деякі із важливіших подій і процесів після смерті Сталіна, які якраз і маркують своєрідну «кінетику» російського тоталітаризму в цілому, мають пряме відношення до наших справ і часто таки відбуваються серед нас.

Почати треба з післясталінської відлиги і розправи з Берією 1953 року. А далі:

— страйки в концтаборах 1953-55, організовані в основному українськими політв'язнями;

— зформування концепції «двох сестер» — України і Росії в 1954 році;

— антипартійна група 1957 року і її конфлікт з Хрущовим;

— 20 з'їзд КПРС й історична промова Хрущова про злочини Сталіна;

— хвиля арештів і засудів на Україні в 1951-61 роках, справа Української Робітничо-Селянської Спілки, Українського Національного Комітету й ін. організованих і не організованих спроб української політичної самооборони;

— страйки в Новочеркаському й інших містах 1962-63, в яких армійські частини відмовилися стріляти на цивільних демонстрантів;

— нова хвиля арештів українських інтелектуалістів та вироки 1965-67 років і подібні арешти та вироки тоді ж таки в Росії;

— боротьба виселених з Криму татар за повернення на рідні землі;

— дедалі активніші виступи грузинів, балтійців та інших народів проти російського великодержавницького тиску.

Розгляд цих подій у перспективі показує виразно, що в самому російському тоталітаризмі відбуваються певні процеси, які ведуть цю систему від її «клясичного», статичного стану до нового, змінного, нестабільно-хиткого. Це поперше, а подруге — ці процеси стимулюють і породжують все нові тенденції, які мають пряме відношення і вплив і на загально-союзну і на нашу специфічну, українську дійсність.

Посталінська відлига була потрясаючим історичним явищем не лише для всього СРСР і соціалістичного блоку та світового комуністичного руху. Вона мала особливе значення для України, яка, як «камінь преткновения» і втілення національного питання в СРСР, відразу стала в центрі розгри і боротьби за владу угорі між наслідниками Сталіна. Навіть той факт, що саме Берія став своєрідним речником «нацменів», має свою вимову, бо як довголітній шеф безпеки він здавав собі куди краще справу з важливості, небезпеки і потенційності цієї проблеми, ніж його противники. Як відомо, Берії поставлено закид, що він намагався при допомозі різних зрадницьких засобів підмінувати дружбу народів СРСР, тоді як ця дружба являється головним фундаментом багатонаціональної радянської держави і головною передумовою всіх успіхів «братніх радянських республік». Обвинувачувано Берію також у тому, що він «намагався посіяти незгоду між народами СРСР і відродити буржуазно-національні елементи в радянських республіках...» (за «Правдою» від 10 червня 1953).

Підтвердження цих закидів, лише в більш конкретній формі, знаходимо також у ревеляціях М. Хохлова, в його «Право на совість»,²³ де він згадує про спеціальний партійний інструктаж у цій справі.

Органічно з цим пов'язана справа формулювання концепції «двох сестер» — Росії й України — в річницю Переяславської угоди. Незалежно від того, що в скорому часі прийшов зовсім інший курс, який повернув до традиційної концепції «старшого і молодшого брата», важливість і актуальність цієї справи не зникла. Не зникла, всупереч постійним твердженням «згори», що національне питання розв'язане, що воно не існує і т. п. Саме тут виявилось в черговий раз, якою пекучою була і є проблема національних відносин на тлі інших

---

²³ У названій книжці спогадів Хохлов, капітан КГБ, описує досить докладно обставини, в яких він познайомився з згаданим інструктажем і його точним змістом. Влітку 1953 року, напередодні відрядження за кордон із спеціальним завданням, Хохлов відбув зустріч із партторгом ЦК КПРС, який передав йому для прочитання «невеличку брошуру», позначену написом «Совершенно секретно», із надрукованою в ній «Постановою Центрального комітету КПРС від 10 липня 1953 року», яка стосувалася «розкриття справи Берія і його спільників». Передаючи цей документ Хохлову, партторг ЦК заявив: «Вот, товарищ Хохлов, партия поручила мне ознакомить вас с этим документом. Почитайте его внимательно. Решение исторической важности. Мы читаем его на партактиве. Узкому кругу, между прочим. Но, поскольку вы на особом положении...» В дальшому Хохлов передає зміст самої «постанови», зокрема наводить абзац про те, що «по утверждению брошюры Берия подготавливал материал, компрометирующий партию. Он требовал от сотрудников МВД сбора фактов, рисующих деятельность партийного аппарата с отрицательной стороны. Этот материал Берия предполагал использовать для оправдания перед народом будущего государственного переворота. Надеясь захватить власть в свои руки, Берия, по сообщению брошюры, собирался затем уничтожить колхозную систему, провести реформы, толкающие страну обратно к капитализму и, под предлогом независимости наций, посеять рознь между народами Советского Союза...» (Підкр. наше — А. К.).

внутрішніх соціально-політичних, економічних і владно-персональних взаємин в СРСР.

Те ж національне питання було поставлене в контекст усієї внутрішньої політики під час розправи Хрущова з антипартійною групою, якій він закинув намагання не допускати до поширення культурних і економічних прав союзних республік.

На 20 з'їзді Хрущов виголосив промову, яка започаткувала й утвердила «лібералізаційні процеси» в усьому соціалістичному бльоці небаченого досі масштабу. У цьому відношенні Хрущов відправ ролю головного надхненника «еволюції» згори, історичної ваги якої не можна переочити. Якщо будь-хто «нагорі» приложив належно свої руки до розхитання російського тоталітаризму, то ним був передусім Хрущов, незалежно від того, що й він сам був тоталітаристом і потім пробував знову його консолідувати.

Звідси теж і «мстительная ненависть к Хрущову», що про неї говорить у своєму листі до Стілки письменників СРСР А. Белінков, ненависть його неосталінських наслідників, для яких «лучшим образцом советской власти» був саме Сталін. А. Белінков пише, що «Хрущев плюнул в душу Президиума ЦК КПРС, милиции и толпы, показав, что их самоотверженная любовь, горячая преданность и припадочное обожание были отдаваны мрачному марксисту, тупому маниаку, хитренькому интригану, тюремщику, отравителю и возможному сотруднику охранки — истинному и полному воплощению советской власти, ее символу, портрету и знамени».

Але коли промова Хрущова була потрясаючим ударом для президії ЦК КПРС, то одночасно вона була куди сильнішим каталізатором для «лібералізаційних» процесів і ревізійністичних тенденцій в усьому соціалістичному світі, зокрема в сателітному бльоці.

Хвиля арештів і засудів 1959-61 це вже результат тих певних лібералізаційних процесів, які заторкнули й Україну і створили перші форми сучасної української політичної і культурної самооборони. Немає сумніву, що вони могли поставити лише на тлі певного розхитання російської тоталітарної си-

стеми, яке в той час наступило, і вирощення таких же процесів у самій Росії.

Знаменними в той час були перші спроби легальної і напівлегальної комуністичної української організації з виразною самостійницькою програмою. Маємо тут справу з певним політизмом, який в рамках конституції СРСР, і на її базі, висуває концепцію усамостійнення Української РСР, із збереженням її соціалістичного устрою, відповідно очищеного від його тоталітарного намулу. Так у проекті програми групи юристів, що їх судили в травні 1961 року у Львові, говориться між іншим про те, що вони борються «за таку самостійну Україну, яка, високо забезпечуючи матеріальні і духовні потреби своїх громадян на ґрунті усупільнення економіки, розвивалась би у напрямі до комунізму; подруге, в якій би всі громадяни дійсно користувались політичними свободами і визначали напрямом економічного і політичного розвитку України — такою є остаточна боротьба нашої 'партії'». І далі: «Ми боремося за повний наш ідеал, яким є самостійна Україна з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм»... Ще в іншому місці програми читаємо, що «мета цього першого етапу нашої боротьби полягає в завоюванні демократичних свобод, необхідних для організації всього українського народу на боротьбу за утворення незалежної держави. Методи досягнення цієї цілі — мирні, конституційні». А разом з цим: «Україна, як самостійна і соціалістична держава, повинна була б залишитися в співдружності соціалістичних держав».²⁴

Маємо тут декілька дуже важливих політичних елементів, які визначають не тільки процес відродження українського політичного думання і дії, але й вкладаються в контекст загального лібералізаційного процесу, спрямованого на знищення російського тоталітаризму. Передусім тут наявний елемент самостійництва, у формі незалежної національної держави з соціалістичним устроєм. До речі, це майже тотожне з програмою емансипації сателітних держав у змаганні до національної суверенності. У дальшому йде елемент

---

²⁴ Українські юристи під судом КГБ, в-во «Сучасність», 1968.

демократизації і гуманізації соціалізму, який на практиці означає очищення «соціалізму» від його тоталітарного намулу російського походження і в соціально-політичній площині зливається з національним самовизначенням народів.

І вкінці маємо тут знову традиційний момент «організації», в даному випадку у формі «партії», «комітету», «фронту», які й надалі залишаються альфою й омегою всякого політичного процесу і боротьби.

Цей елемент організаційності зафіксований зокрема виразно у випадку «Українського Національного Фронту», який діяв у 1965-67 роках на західних українських землях. Він важливий тим, що безпосередньо нав'язував до ідейних позицій ОУН, і в його публікаціях «Батьківщина і свобода» та інших передруковувалися статті з видання «Ідея і чин» та інші матеріали підпілля з 1944-50 років. Характеристичне однак, що з організаційного боку ці формальні традиційні елементи були ревізовані з метою достосування їх до існуючої дійсності, що виявлялося передусім в обмеженні і селективності членів підпільної організації і характеризувалося відкиненням принципу масовості і застосуванням «еволюційних» метод дії, як, наприклад, писання заяв і вимог до урядових кіл СРСР і УРСР від імені УНФ. Іншими словами, в організаційно-технічному аспекті УНФ шукав нових форм «організації», які відходили від засад масової політичної організації традиційного характеру. Важливим є також те, що розроблення програмових положень УНФ йшло в напрямі, подібному до позицій інших політичних течій нашого часу, що зрештою започаткували були ще такі визначні публіцисти українського революційного підпілля, як П. Полтава, Горновий, Кужіль та інші.

Так чи інакше маємо тут деякий відхід від класичної формули «організації», яка вже навіть не зовсім домінує у випадку «Українського Національного Комітету»²⁵ чи й УНФ, а, наприклад, у випадку «Спілки» маємо виразне паралельне ствердження, що «властиво жодної організації, як такої не

---

²⁵ «Арешти і судові процеси в Івано-Франківському», *Сучасність*, ч. 3, 1969.

було і не було для цього потреби». Лук'яненко пише: «... було нас кілька осіб, які бачили довкола себе багато різних неподобств — масові порушення соціалістичної законности, політичних прав громадян, національний гніт, розгул російського великодержавного шовінізму, знуцання над селянами і багато, багато других неподобностей». — І далі — «... не існувало жодної організації...»

Іван Дзюба ставить крапку над і й у відношенні до подій 1964-65 років і стверджує: «Проблема мітичної організації — це плід цілковитого нерозуміння реальних процесів, плід бюрократичної кагебістської відірваності від життя, плід кабінетно-келійного стилю мислення. Це плід професійно озлобленого ігнорування живих національно-культурних потреб українського народу».²⁶

Отже, є тут уже радше зустріч двох формуючих політикум елементів — «організованого» і «спонтанного», соціологічно ширшого і глибшого. При чому цей новий «організований політикум» відмінний від традиційних форм і є щойно в стані шукання відповідної до дійсности формули.

Ще в більшій мірі виявом загального еволюційного процесу є всесоюзне відродження свободолобних ідей, яке зокрема гостро проявилось у самих центрах російської імперії — Москві і Ленінграді. Маємо на думці своєрідну «суспільну динаміку», яка виявляється не тільки в політичному, але й соціальному і передусім у культурному аспекті. Як продукт загальної освіти, індустріялізації, культурного піднесення всього населення, вирощення нових інтелектуальних кадрів, науково-технічної революції, зростання впливів молодшого покоління, впливу Заходу і т. п. наростають і скріплюються тенденції до свободи, проти терору, проти роблення з людини «гвинтика» (вислів І. Дзюби та інших). Посилюється боротьба за її власне самовизначення, за право на власну думку, власне сумління, на критику і право бути собою, проти постійного психологічного і фізичного тиску з боку спримітивізованих партійних доктринерів і кагебівських «рукоприкладателів». Коротко:

²⁶ Іван Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, в-во «Сучасність», 1968.

радянська людина не хоче, щоб її трактували, як дитину у яслах, вона виростає і ставить вимоги дорослої істоти.

У національному відношенні це проявляється в тому, що І. Дзюба називає «силами національного існування», які «пробиваються стихійно і не передбачено всюди, ставлячи незбагненні загадки тупооким стратегам єдинообразія і перекидаючи всі історіософічні предначертанія щедрінських градоначальників. Сили ці незглибимі і невичерпні...» А далі: появляється «соціалістична національна свідомість українця... невіддільна від людського самопізнання». При тому: «йдеться не про якусь організацію, чи групу осіб, а про щось незмірно більше і глибше — про стихійні і різнорідні, всюди самі собою виникаючі процеси 'самозахисту' нації перед лицем очевидної перспективи зникнення із сім'ї людства».

Це саме стверджує В. Мороз, який пише: «Прийшло в українське життя нове покоління і поставило перед захисниками сталінських порядків цілком нову проблему».²⁷

Ця суспільна динаміка виявилася у нас теж передусім у культурній ділянці і в процесі нового повороту Москви до терору, що, як відомо, привело до арештів і засудів цілого ряду молодих українських інтелектуалістів у 1965-67 роках. Але, як ми вже сказали, це були подібні процеси до тих, які відбувалися в культурному житті самої Росії і які маркувалися такими прізвиськами, як Синявський, Данієль, Бродський, Солженіцин, Літвінов, Григоренко. Очевидно, що в нашому випадку ці процеси мали виразно національний характер і тому якраз з тим більшою силою вдарила по цьому культурному процесу катєбівська довбня.

Цей національний характер визначав виразу українську підметність цієї суспільної динаміки, що було з історичної перспективи надзвичайно важливим фактом. Коли напередодні революції 1917 року домінувала майже повністю російська суспільна і політична думка, то зараз треба було говорити про дві паралельні течії цієї суспільної динаміки в СРСР, суверенно-підметні і майже незалежні одна від одної змістово-

---

²⁷ Валентин Мороз, *Репортаж із заповідника імени Берії*, в-во «Сучасність», 1968.

політично: українську і російську, при чому, якщо йдеться, наприклад, про якість протестного літературного вияву певних секторів цього процесу, то в українському випадку маємо речі, які перевищують такі ж вияви в російському житті. Деякі праці В. Чорновола, чи «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби запевняють їм перевагу над тим, що було досі опубліковане російськими авторами.

До речі, сучасні навороти терору, в різних ділянках і по всіх вимірах, є лише доказом, як дуже боїться цієї суспільної динаміки режим і як часто він навіть панікує. Сама ж «еволюція» російського тоталітаризму, самозрозуміло, не є аж ніяк добровільною і легкою. До речі, вона має й свої «зовнішньополітичні виміри», які сягають ще далеко до часів перед смертю Сталіна в 1953 році і ускладнюють внутрішні процеси в самому СРСР.

Вершком наснаження російського тоталітаризму на міжнародній арені були, без сумніву, 1946-47 роки. Це був Zenit російського імперіялізму, від якого почався повільний спад униз.

1948 року Югославія вийшла з сталінського «соціалістичного бльоку», кинувши нечуваній досі «братерський виклик» Москві;

1952 року Чехо-Словаччину потрясли страйки і демонстрації, які показали виразно, що режимовий терор починає втрачати дотеперішню дієздатність автоматичного психологічного тиску на населення;

1953 — мала східнонімецька революція, яку мусли здушувати радянські танки;

1956 — мала «жовтнева» революція в Польщі, конфронтація Гомулки з Хрущовим, введення деяких лібералістичних реформ після кривавого повстання робітників у Познані;

1956 — велика угорська революція, криваво задушена російськими танками;

1960 — остаточний розрив між Китаєм і Москвою;

1961 — перехід Албанії на сторону червоного Китаю;

1963 — унезалежнення Румунії від СРСР, початок її власної незалежної зовнішньої політики, дерусифікація, встановлення торговельних взаємин з Заходом;

1968 — чехо-словацька «мирна революція», історичне значення якої дорівнює смерті Сталіна в 1953 році.

Величезне значення чехо-словацьких подій у січні-серпні 1968 року подвійне. З одного боку, це історичний крок і прецедент по лінії скріплення і кристалізації потенційних лібералізаційних процесів в усьому т. зв. соціалістичному блоці, включно з самим СРСР, а з другого — це проекція нового силово-політичного укладу в комуністичному світі, який визначатиметься тим, що СРСР опиниться врешті у «братніх» комуністичних кліщах на обох флангах своєї імперії. Так, на сході Москва вже опинилася під тиском Китаю, а на заході — скоріше, чи пізніше — вона опиниться під тиском нового регіонального блоку, складеного з Югославії, ЧССР, Румунії, Угорщини й інших сателітів та комуністичних партій Західної Європи, а передусім Франції й Італії. Незалежно від теперішнього удушення багнетами і танками цього середньоблокового процесу, включно з заангажуванням Польщі, Східної Німеччини, Болгарії й Угорщини у придушення чехо-словацької «мирної революції», на далеку мету, з більшими чи меншими секундарними відхиленнями, тенденція розвитку в соціалістичному блоці йде виразно по лінії протиставлення Москві всіх сателітів і західних комуністичних партій. Цілеспрямованість цього регіонального сателітно-західного блоку має вже сьогодні наступальний характер, і ясно, що в майбутньому буде йти по лінії дальшого затіснення «братніх» кліщів або, як це визначив Белінков, «соціалістичного оточення» СРСР. Його роля, а тим самим і політична сила цих кліщів буде міцніти в міру того, як до голосу в Польщі, Болгарії й інших сателітних країнах, а також у радянських неросійських республік приходитиме нове, молодше покоління. Це станеться незалежно від того, що зараз Москва насильно намагається завернути цей процес, вдаривши по ЧССР, у всеблоковому масштабі і в себе вдома, в самому СРСР.

Запобігти цьому могла б лише цілковита переорієнтація російської політики з метою створення дійсного соціалістичного комонвелту, базованого на визнанні і респекті національних інтересів і «соціалістичної суверенності» сателітних країн

і радянських республік. Але те, що зараз Москва робить і що вона планує робити, — цілковито суперечить соціалістичній концепції справжнього комонвелту, до якого, до речі, на даному етапі прагнуть саме сателітні держави і радянські республіки.

Висунена Брежневим концепція «соціалістичного комонвелту» є звичайним глумом над всяким поняттям спільноти народів, ще одним типово російським викривленням цієї ідеї та запереченням її на практиці. Брежневська «доктрина» — це лише маскарадний камуфляж для найбільш реакційної і голломітарної інтервенційної політики Москви, яка своїм цілеспрямуванням і засягом переходить межі всієї доцелісної колоніальної практики.

При відсутності належної переорієнтації серед бльокової політики Москви немає іншої альтернативи, як уклад «кліщів», який є прямим наслідком засліпленої, шовіністичної короткозорості політики Кремлю. Треба сподіватися, що в майбутньому, коли Москва почне тріщати під тиском «братніх кліщів», це доведе в остаточному ефекті до цілковитої дезінтеграції самого бльоку і до повної ізоляції Росії. Цей розвиток уже сьогодні зарисовувався дуже виразно не лише в площині розбіжностей національних інтересів обох сторін, але й їхнього зовсім відмінного ідейно-програмового обличчя. Москва стала сьогодні виразним речником бруталного, примітивного й автократичного тоталітарного комунізму у противагу до гуманного і демократичного соціалізму, що його втіленням була і є чехо-словацька «мирна революція». І нічого дивного, що багато «прогресивних» комуністів — на Сході і на Заході — побачили в ній якраз реінкарнацію 1917 року, що його скомпромітувала Москва.

РОЗКЛАД РОСІЙСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ — ГРУНТ ДЛЯ ЕВОЛЮЦІЙНИХ І РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Процеси, які відбуваються нині в соціалістичному бльоці, є великою мірою виявом загального розкладу російського тоталітаризму, який відбувається порядком природного роз-

витку цієї системи від її вершкового, «досконалого» стану до певних модифікацій. Цей розвиток дуже важливий для нас з огляду на виявлення і охоплення в ньому тих елементів, які мають безпосереднє відношення до нашого революційного потенціалу. Або ще інакше: процесів, які складаються на слабкість режиму, як другої за чергою передумови для уможливлення й успішності всякого роду революційних змін у цій системі. Це тільки інакше сформульоване питання: чи і наскільки взагалі в умовах російського тоталітаризму існують шанси для росту революційних потенціалів і які слабкі сторони цієї системи складаються на користь антирежимних факторів у загальному і на користь наших специфічних процесів зокрема.

У попередніх розділах ми говорили про сильні аспекти радянської системи. Тепер нам доведеться ствердити, що ті сильні прикмети російського тоталітаризму мають і свої слабкі сторони.

Якщо можна було будь-коли застосувати у відношенні до політичних систем приповідку, що кожна палиця має два кінці, то це доводиться робити саме у випадку радянського режиму. Рідко коли сильні сторони даного режиму були одночасно його слабкими місцями в такій мірі, як це має місце у випадкові всякого тоталітарного режиму й у випадкові російського тоталітаризму зокрема.

Почнемо з тотального тиску режимної системи на цілість населення, яка діє за законами своєрідного політичного, адміністративного і поліційного «перпетуум мобіле». Є відомою річчю, що всяка тоталітарна система — це постійний тиск, який виявляється, з одного боку, у гніті і терорі супроти населення, і з другого — в держанні в постійному політичному і психологічному напруженні самої режимової машини, як зброї цього гніту.

Тотальний тиск, самозрозуміло, викликає таку ж тотальну реакцію, яка не є однорідною. Не є однорідною в сенсі виключних користей і вигід для режиму, бо в силу людської природи, яка не є втіленням якогось універсального мазохізму, людина не може почуватися добре в умовах постійного гніту,

терору, експлуатації, забриханости, морального бичування, нужди і страху. Навіть при найбільш вдосконалених методах павлівської рефлексології з людини не можна зробити собаку в масовому масштабі, зокрема на скалю всього суспільства чи окремого народу. Хай своєрідним «коментарем» для цієї «рефлексології» en masse — послужить той факт, що якраз сам Павлов мав горяче підтримувати Бухаріна у його плянах довести до створення другої, опозиційної партії в СРСР. Таке принаймні твердить покійний Борис Ніколаєвський, якому звірювався в цьому Бухарін 1936 року під час їхньої зустрічі в Парижі.

Водночас із притупленням суспільних інстинктів терором і гнітом на якийсь час росте загальне невдоволення і «підшкірний» протест людини, який тільки загострює ці суспільні інстинкти потенційно на майбутнє. Тотальному гнітові, тотальному тискові — відповідає тотальне, постійно акумульоване невдоволення, внутрішній протест, ненависть до системи і бажання її позбутися. Такий зрештою закон не тільки у фізиці, але і в соціології, що тотальному тискові відповідає такий же тотальний «антитиск»; дії — відповідає протидія.

Ця реакція на утиск режиму дуже важлива як первісна база всяких революційних починів. Вона виявляється в загальному невдоволенні і ворожості до режиму, який у дослівному значенні тримається на психологічному і фізичному терорі. Чим гостріший цей терор, тим більша ворожість до режиму, тим більше і сильніше бажання скинути, позбутися, знищити даний режим.

Характер тоталітарної машини такий, що вона постійно мусить «тиснути», навіть у час «відлиг», бо, переставши тиснути, вона перестала б бути собою. Такий стан живить постійну акумуляцію ворожості і невдоволення, диференціює їх у форми різних «підшкірних» процесів, а звідси вже тільки один крок до цілеспрямованого, активного опору у різних вивах. Так, тоталітарна система сама для себе витворює в своєму нутрі базу для революційного потенціалу проти неї, заступаючи великою мірою формальну організовану роботу, яка має створити свідому базу для розвитку самих революційних

процесів. У цьому відношенні марксистська теза про те, що кожне клясове суспільство, кожна кляса вирощує у своєму нутрі свого могильника, повнотою стосується російського тоталітарного «безкласового суспільства», в якому соціальна стратифікація куди гостріша і несправедливіша, ніж у будь-якому сучасному клясовому суспільстві.

Можна навести ще одну марксистську паралелю в цьому питанні. Так само, як за марксистською теорією кількісна зміна у певній стадії, при певній акумуляції перетворюється на якісну, так у випадку довготривалого акумулювання постійного невдоволення і ворожости до режиму цей чисто пасивний опір перетворюється на активний, у час т. зв. кризових ситуацій, які знову ж можна порівнювати з історичними стрибками, що на них так дуже люблять посилалися марксистки.

У практичному пристосуванні це означає, що загальне невдоволення і ворожість населення такі великі й сильні, що при першій кризовій ситуації вони перетворюють маси населення на активних противників режиму, яких непотрібно ані спеціально усвідомлювати, ні заздалегідь «організувати» для революційних виступів.

У даному випадку маємо немов би свосвідну компенсацію за всі труднощі і часто просто неможливість нормальної організації опозиційних сил в умовах тоталітарного поліційного тиску. При цьому це зовсім не означає, що це невдоволення і ненависть до режиму обмежуються якоюсь виключно сліпою емотивною, недиференційованою силою, яка своє основне завдання і ціль та рятунок бачить у самому знищенні режиму. Навіть у найбільш не вигідних умовах для розвитку суспільної і політичної думки процес шукання, порівнювання, нарощування нових ідей і концепцій, накреслення нових шляхів відбувається в більшій чи меншій мірі, але все таки відбувається. Дуже влучно з'ясував цей процес І. Дзюба у своїй статті «Кілька зіставлень», пишучи: «Консервативна дійсність може зродити найпоступовіші ідеї, коли стане об'єктом глибокого заперечення і відпорности». Якраз у радянській системі маємо сьогодні цю клясичну «консервативну дійсність», яка

стала об'єктом заперечення і відпорности не тільки у всесоюзному, але і в ширшому, всеблочному масштабі.

Угорська революція 1956 і чехо-словацька 1968 року підтвердили повнотою твердження про те, що тиск тоталітарної машини творить з суспільства готовий революційний потенціал, який у час кризової ситуації йде на демонстрації, барикади чи й виявляє тотальний пасивний опір. Обидві революції довели також, що засяг цієї мобілізаційної потужности, народженої гнітом, є надзвичайно широкий своїм масштабом і, до речі, переходить рамки всяких інших наперед організованих революційних процесів. В обох випадках лише незначна кількість «квіслінгів» спротивилася новому революційному розвитку, який захопив всі здоровіші елементи в самій партії, війську й адміністрації, а подекуди й органах безпеки. Якщо ж ідеться про народні маси, то вони при першій нагоді, при першій кризі стали ло боці речників зміни і повністю включились у революційний процес. Зокрема молодь, у тому числі партійна, стала в авангарді цього процесу і несла на своїх плечах його основний тягар. Варто тут, наприклад, згадати, що у випадку чехо-словацької революційної «еволюції» (чи «еволюційної» революції) перші зародки цих змін, зокрема їхніх теоретичних, концепційних формулювань виникли саме в молодих інтелектуалістичних партійних кадрах, конкретно в партійній високій школі. Звідти вийшла ініціатива, яку підхопила вся прогресивна молодь, студентство, інтелектуали і, вкінці, почала здійснювати й сама партійна верхівка на чолі з Дубчеком.

Характерне теж для процесів цього роду в тоталітарних режимах, що в час самої критичної розгри між старим режимом і новими силами питома вага пасивного елемента куди менша, ніж у випадку нормальних класичних революційних змін. Знову ж причина цього в тому, що всеохопний масовий тиск режиму мобілізує власне найширші маси у ряди своїх противників, за всіма законами «антитиску».

Очевидно, що революційність усіх цих змін вимагає певної класифікації, власне з огляду на панівне ще класичне розуміння цього слова. Ми вже однак і перед тим підкреслювали,

що ця сучасна революційність визначається самим запереченням, опором проти існуючого стану, і поскільки цей стан наскрізь консервативний, догматичний, терористично-тоталітарний, тим самим всяке його заперечення і всякий опір проти нього є революційний, бо в даному, кінцевому розвитку вони ведуть до повного заперечення тоталітарного режиму, як це, наприклад, мало місце і на Угорщині і в ЧССР.

У цьому відношенні треба говорити тут про ступінь революційності, яку знову ж ми не вимірюємо самими методами вияву її, які є часто «клясично-еволюційними», але наслідками, змінами, які є справді революційними.

Цим поступово-розвитковим, антирежимним, антитоталітарним тенденціям у суспільстві сприяє сучасний «внутрішній» чи, назв'їм це — офіційно-нерегламентований стан радянського суспільства, який визначається по всіх лініях його вияву зростом і скріпленням суспільної динаміки громадянства. Ця суспільна динаміка — це ніщо інше, як певний освітньо-культурний і матеріальний рівень радянського суспільства, який привів до певних наслідків, зовсім не бажаних режимові. Масова освіта, висококваліфікована інтелігенція, індустріялізація, модерні засоби транспортного зв'язку і підвищення життєвого стандарту — все це сприяє еволюції людини із стану «гвинтика» до справжнього індивідуума, до його природного стану, якому на перешкоді стоїть нелюдська тоталітарна машина тиску.

На переломі нашого століття царський міністер внутрішніх справ пропонував закрити університети, щоб запобігти розвиткові революційних рухів у тодішній російській імперії. В його «послідовно» продуманій концепції, яка виключала всякий компроміс з новими поступовими суспільними силами, була, без сумніву, певна «залізна логіка». Вона містилася в тому, що він шукав першоджерел цих нових тенденцій та сил і зовсім правильно знаходив їх в університетах.

Сьогодні цілком подібна ситуація в есесерівській імперії, олігархія якої стоїть перед тією самою дилемою, що й царі з їхніми дурновими: або ліквідувати, але не тільки університети, а й вищі кляси середніх шкіл, або йти на концесії

радянській людині і народам. Виглядає однак, що теперішня консервативна, неосталінська і кагебівська орієнтована верхівка у Кремлі не може збагнути навіть того, що збагнув був царський міністер. А передусім вона не хоче зрозуміти, що знання й освіта, навіть викривлені і здогматизовані, на певному рівні і при певному наснаженні, породжують найбільш природно в кожній нормальній людині реакцію, що нею є інтелектуальна цікавість, допитливість і чесність. Цього фінального продукту всякої масової освіти не можна заступити і зупинити навіть найбільш однобічною, найбільш спритною догматично-доктринерською псевдонаукою. І не випадково сьогодні в самій Росії речником цієї суспільної динаміки стали не тільки письменники і поети, але й фізики та математики, інженери і лаборанти, професори та студенти.

Суспільна динаміка — за клясичним визначенням — триває еволюційно. При певному її наснаженні вона не лише викликає щораз нові і більш здиференційовані еволюційні процеси, але в кризовий час для режиму вона спроможна стати базою революційних змін. Чим ширший засяг і глибше закорінення цієї еволюційної суспільної динаміки, тим кращий ґрунт для народження нових, більш радикальних і далекосяжних ідей і концепцій, тим більші шанси на дальші зміни.

Особливу роль в цих процесах відіграє якраз зміна генерацій, тобто прихід молодих поколінь, які завжди різняться від своїх попередників, а зокрема від тієї генерації, яка будувала і закріплювала тоталітарний режим. У кожній наступній генерації ніколи немає так багато ідейно-фанатичного захоплення, як у їхніх батьків. З одного боку, це діється хоч би тому, що «перемці» не бачать просто потреби в цьому, а радше наставлені на те, щоб нарешті користуватися з труду й обіцянок попередників, а з другого — вони вже мають щораз виразніші зародки опору проти існуючої системи, який постійно зростає в наслідок попередньої негативної практики тоталітарного режиму. Тут проявляються перші скреготи і злами у тоталітарному «перпетуум мобіле», яке з роками все більше зуживається, стирається, ламається і все більше втрачає розгін.

Загнивання верхівки, яке починається закономірно, мірою того як «устабілізується» тоталітарна система, є нічим іншим, як амортизуванням власного «перпетуум мобіле». У соціально-політичній діяльності воно виявляється, з одного боку, у бюрократизуванні і в обростанні салом панівного апарату, а з другого — у поглибленні прірви між поневоленими народними масами і його апаратними гнобителями.

Піраміда влади, яку у своїй візії бачив Маркс у майбутніх обставинах вершкового розвитку капіталізму, здійснюється повністю в умовах псевдосоціалістичного етатизму. Нагорі сидить олігархія з повною монополією на власність і володіння всіма засобами продукції, включно з людською силою і не баченим досі апаратом примусу і контролю, а внизу щораз ширші маси обезправлених трудящих. Маркс твердив, що піраміда завалиться, бо вона стоїть догори ногами. В СРСР цей стан «догори ногами» існує вже давно, і самозрозуміло, що він утримується штучно, насильно, при допомозі величезного апарату терору. Мірою однак соціально-економічного і суспільного розвитку радянських людей буде все важче втримувати цей стан, бо його владно-політичні імплікації такі, що їх не можна буде на далеку мету розв'язувати самим терором. Справа в тому, що чим більше влади нагорі, тим ширша площа поневоленої, утискуваної й експлуатованої «долини» і тим слабша уся система. Коли ж гора передає частину своїх привілеїв частині низів і трансферує їх у середній шар, тоді вона лише загострює апетит на нові концесії в народних низах і відкриває двері до нового тиску знизу. При тому тут завжди існує можливість, що скоріше, ніж гора могла б цього сподіватися, цей середній шар «розколеться» і певна частина його стане ще додатковим інструментом тиску на верхи по лінії власних і народних вимог.

Наростає нова верства «безклясового суспільства» — технократична «буржуазія», яку умовно можна порівняти з буржуазною клясою капіталістичного суспільства. Вона, як у цьому останньому, так само і в нових умовах, не обмежується лише встановленням певного матеріального рівня життя, але є й носієм нових шукань і вимог, які не тільки створили б

передумови для їхнього добра, але й запевнили б його тривалість. На практиці це означає поширення процесу обростання салом і одночасно наростання нових процесів у цій же верстві, головне в його молодшій частині, яка все різкіше починає відчувати існуючу прірву між теорією і практикою «безкласового суспільства», а передусім свою залежність від примхливої «гори». Певній частині цієї верстви не хочеться бути залежною виключно від доброї волі, настроїв, химер чи калькуляцій верхівки, а мати тверді, правно-політичні гарантії свого нового становища, а це знову доводить до заперечення чисто персональних канонів олігархії і до тенденцій опертись у шуканні тих нових гарантій на народні маси.

Шукаючи підтримки і союзників, ця верства, як правило, знаходить їх у неконформістичній інтелектуальній і студентській еліті, яка постійно в історії Росії відіграла роль інспіратора і стимулятора нових, свіжих суспільних і політичних процесів. Сьогодні ми вже є свідками такого розвитку. У цьому прогресивному відношенні історичні паралелі минулого дуже близькі і роль сучасної радянської буржуазії майже співмірна ролі напівфеудалістичної буржуазії царських часів — другої половини 19 і початків 20 ст. Очевидно, що ця частина соціалістичної буржуазії буде завжди в меншості в порівнянні до її «більшої половини», яка головою і серцем служить олігархії й ідентифікує себе з нею, але справа в тому, що ця незначна — в умовах російського тоталітаризму — менша частина соціалістичної буржуазії морально куди здоровіша, більш інтелігентна, більш диференційована і софістикована, і що найважливіше — політично більш вироблена і відважніша. В кінцевому висліді скоріше чи пізніше вона таки знайде союз з народом і допоможе йому активно, не раз перебираючи на себе й провідницькі функції в його боротьбі.

Все це «відолює» «перпетуум мобіле» політичної машини режиму, яка піддається щораз більше тисковій ззовні і зсередини у висліді вищезгаданих процесів, вичерпує її розгінну силу й енергію і ще більше її «амортизує». Зрештою, саме «перпетуум мобіле» зуживається в наслідок психоло-

гічної перетворення всього апарату, постійних намагань верхівки тримати його в досконалому стані не тільки привілеями, але й чистками.

У такій ситуації наступає подвійна (ідейно-психологічна й інституційно-силова) петрифікація основних сил і органів тоталітарної машини. Вона наглядна на кожному відтинку радянського життя. В її основі лежить повне банкрутство ідеологічних комуністичних канонів, в які сьогодні ледве чи серйозно вірить сам Брежнєв. До речі, в нього і в його соратників, мабуть, навіть більше, ніж в кого іншого, вже давно утвердився «тверезий погляд» на комуністичну ідеологію, яка має лише прикривати голу і безпардонну клівову боротьбу за владу в Кремлі. Цей політичний цинізм пронизує не тільки верхи, але всі шаблі партійної й адміністративної машини. Комуністичні ідеалісти є сьогодні поза рамками комуністичної системи, без впливу і будь-якої політичної сили. В основному вони є гетерогенним тілом у російському комуністичному суспільстві, бо хоч фізично вони в ньому, ідейно вони існують поза ним, на становищі внутрішніх емігрантів.

Самі теоретичні канони комунізму перетворилися в офіційній інтерпретації на порожню фразеологічну тарабарщину. Нове і свіже в цій ділянці виходить або від неконформістичних й антирежимних елементів, які по-своєму інтерпретують комуністичні догми, або від тих, які більше чи менше їх взагалі заперечують. Мірою того, як розвивається «підшкірно» щораз ширший вахляр цієї неконформістичної думки (неокомуністичної, неоленінської, неомарксистської і антикомуністичної, антиленінської й антимарксистської), все більше виявлюється офіційна фразеологічна тарабарщина і тим скоріше відбувається в ній повна ідейно-психологічна петрифікація.

У 1918 році Роза Люксембург перестерігала Леніна проти монопартійної практики, доводячи, що без урядової і партійної опозиції, без цих основних елементів демократії, завжди наступає повна петрифікація урядових і партійних інституцій і вкінці приходить повне завмирання всякого нормального політичного життя. Інституції, в рамках яких має відбуватися

державний і політичний процес, — опорожнюються, вивірюються і по якомусь часі і самі рамки цих інституцій зникають. Роза Люксембург писала, що опозиція потрібна не «задля якоїсь фанатичної концепції 'справедливості'», але тому, що «без загальних виборів, без необмеженої свободи преси і зборів, без вільної боротьби думок життя завмирає у всякій публічній інституції».

Вона не помилялася ні трохи; життя вже давно зазмерло у кожній радянській партійній і державній інституції, а самі ці інституції збюрократизувалися, закам'яніли.

Треба однак об'єктивно ствердити, що, крім терору, що збюрократизовану, великою мірою вже замортизовану машину держити дуже важлива російська специфічність — традиційний російський стиль політичного життя. Ми вже вище згадували про перевагу автократичних елементів у російському політикумі протягом століть. Ці автократичні елементи в російській ментальності діють по сьогодні, і вони гальмують розвиток прогресивної політичної сили, вони є вітрами на вітрилах кожної консервативної, автократичної неосталінської практики. І їх сили не можна недооцінювати. Але в перспективі майбутнього вони будуть менш вагомими, і є всі ознаки на те, що прогресивні, більш ліберальні сили будуть рости й міцніти. У певній історичній схемі можна буде тоді говорити про зблянсування чи лише протиставне блянсування двох історичних російських проєкцій: колишнього Новгороду, як колиски російської ліберальної думки, і Москви, як вогнища російського автократизму і бюрократизму. Це не значить, очевидно, що російські ліберальні кола автоматично будуть теж співмірно ліберальними до національних прагнень інших поневолених Росією народів, зокрема українського, але тепер нам не про це йдеться, а про вказання на вагу цих елементів у розвитку, в поступі самого російського суспільства, який посередньо відбувається в інтересі нашого й інших поневолених народів.

Немає сумніву, що ця ліберальна тенденція є передусім в інтересі російського народу і російського комунізму в першу чергу. Англійський учений Роберт Конквест має повну

рацію, коли твердить, що «комунізм мусить або демократизуватися, або загинути».²⁸ Самозрозуміло, що це стосується й російського комунізму, з тією лише різницею, що завдяки традиційному автократичному стилеві російського політичного життя цей процес демократизації може бути довший, ніж деінде, і буде мати тяжчі перешкоди, ніж деінде. А одночасно і сама демократизація буде мати інший зміст, ніж у традиційно-демократичних суспільствах. Бо знову ж російська демократизація (чи демократизація російського комунізму) буде таки питоменно російською.

Так чи інакше, в таких чи інших формах, на далеку мету, якщо російський комунізм хоче рятувати російську імперію, від мусить «демократизуватися». Цей розвиток до «демократизації» був би ще найбільш безболісний для самої партії і найбільш корисний для російського суспільства. Без цієї демократизації існує реальна можливість, що за якийсь час дійде до фронтального зудару двох різних російських сил, який може довести навіть до нової «смути» 20 століття.

Виходячи з визначення елементів, які сприяють революційному потенціалові нашого й інших поневолених Росією народів, обидва можливі варіанти, тобто й поступової демократизації російського комунізму і фронтального зудару в ньому консервативних і прогресивних сил — для нас корисні. З тим, що коли перший вів би радше до еволюційних змін на нашій території, другий міг би витворити навіть клясичну революційну ситуацію.

Цьому другому варіантові сприяє якраз наявність автократичних елементів у російському суспільстві, яка зумовлюється дотепершнім розвитком російської політичної культури. Як правило, протягом століть російська політична думка баянсувала між екстремними поняттями таких політичних і соціальних категорій, як демократія, свобода, політичні права, правовість і т. п., тобто розуміла їх або так, як панславісти типу Данилевського і спілки, або анархісти з-під стягу Бакуніних, якщо не Нечаєвих. Росіянам завжди бракувало

²⁸ Robert Conquest, „Communism Has to Democratize or Perish”, *The New York Times Magazine*, Aug. 18, 1968.

західнього розуміння цих понять, й у висліді цього вони завжди їх викривлювали на практиці. Найкращим доказом цього є те, що вони зробили із соціалізмом, здолавши його як найбільш передову ідею перетворити на інструмент якнайчорнішої реакції і поневолення власного й інших народів.

У певному відношенні поняття політичної свободи для пересічного російського громадянина є взагалі незрозуміле. Крім цього, він своєю натурою є політично пасивний і любить «тверду владу», яку він ідентифікує з правопорядком і порядком. У цьому є вияв традиційного бажання мати більшого чи меншого царя-батюшку, як того, що про все дбає і не вимагає від сірого з'їдача хліба думати про «політику». У висліді ця перевага авторитарних елементів у партійному апараті і в певних колах інтелігенції, разом з політичною пасивністю пересічного з'їдача хліба, на певному етапі зросту прогресивних сил може привести до дуже гострого конфлікту, якого вже не можна буде розв'язати, наприклад, порядком чеської демократизації.

Натяк на це є, між іншим, у А. Белінкова, коли він пише:

«Существа, стоящие во главе советского государства, дуют свободу, растаптывают человеческое достоинство и истребляют национальную культуру не потому, что они плохие политики, но и потому, что они обречены душить, растаптывать и уничтожать. И если они не будут душить, растаптывать и уничтожать, то даже в этой стране, с ее тягчайшей исторической наследственностью и постоянной склонностью к абсолютизму, могут возникнуть нормальные общественные отношения, то есть такие, когда люди, думающие по-одному, не смогут уничтожать людей, думающих по-другому. И тогда неминуемо окажется, что люди, думающие по-другому, безмерно выше и значительнее властителей, и это неминуемо приведет сначала к неистовой политической борьбе, а потом, из-за трагических особенностей русского исторического развития, азиатской неприязни к демократии, традиционной привычки к жестокости и резко континентальных свойств национального характера, — к гражданской войне».

У своїх «Засадах тоталітаризму» Г. Арендт зовсім слушно стверджує, що кожному тоталітаризмові, а зокрема німецькому і російському, є притаманне своєрідне уявне двоєвластя між партією і державою та практичний плюралізм різнорідних апаратів управління і насильства. Такий уклад, згідно з поглядом Г. Арендт, спричиняється до сцріплення тоталітарного режиму чи точніше — диктатури.

Плюралізм різнорідних, часто паралельних виконавчих й інших апаратів творить не лише широкий вахляр засобів управління і контролю у відношенні до населення, але одночасно баянсує різнорідні сили в самому силовому політикумі, відповідно до того, як їх порозставляє і як ними володіє та їх розграє диктатор. В обох випадках (Гітлера і Сталіна) ми мали класичні зразки апаратного плюралізму, де навіть в однорідних ділянках існувало по два, а то й три різні апарати, які взаємно себе доповнювали, контролювали, баянсували і між собою ривалізували. Так, наприклад, у поліційно-розвідчому апараті існувало по декілька різних служб: цивільних, військових, контррозвідувальних і шпигунських. Як у діловому, так само і в територіяльному відношенні творилися часто паралельні інституції й організації для тих самих завдань, що зрештою було логічним наслідком центрального, домашнього плюралізму, який тільки поширював свої поодинокі функції на різні ділянки.

Як довго все в загальному було в порядку, цей плюралізм, віжки якого держав у своїх руках сильний диктатор, були, без сумніву, його міццю. Але власне тільки так довго, як довго на чолі тоталітарної піраміди стояв диктатор типу Сталіна чи Гітлера. Натомість ситуація зовсім мінялася, коли на місце одноособової, сильної, необмеженої диктатури приходили слабі диктатори, чи «колективні керівництва».

У новій ситуації апаратний паралелізм і плюралізм переставав бути сильною стороною диктатури, навпаки, ставав не раз її слабістю. Мірою того, як слабла влада на самому вершку, зростала сила і позиції керівників поодиноких апаратів і самих апаратів. Це творило ґрунт для різнорідних конфліктів між поодинокими апаратами, між партією і поліцією,

між партією й армією, між партією і «технократами», між армією і поліцією і т. п. До того доходив традиційно російський елемент персоналізму, який тільки загострював міжінституційні конфлікти. Ми вже вище згадували про те, що російський політичний стиль базується від століть на ідентифікації справ і проблем з поодинокими людьми, а не навпаки, як це має місце в англосакському світі. Ця політична особливщина відіграє кардинальну роль у формуванні практичної російської політики і домінує над всякими іншими елементами політикуму. Одночасно вона являється і найслабшим кільцем у ланцюгу тоталітарної машини, яка в засаді діє не за правилами і законами писаних чи традиційно-звичаєвих політичних норм, а відповідно до персональної настанови і постановки кожночасних олігархів.

Така ситуація є не лише постійно вагітна «звичайними» персонально-політичними конфліктами, але вона переходить у гостру кризу в часи зміни керівництва нагорі. Це дуже важливе для нас з погляду визначення слабих сторінок режиму, сприятливих для розвитку революційних настроїв, бо в певних умовах зміна керівництва нагорі може довести не лише до кризи в середині владного політикуму, але й до революційної ситуації. Так, наприклад, така ситуація потенційно існувала в час розгри між Берією і Маленковим та Хрущовим у 1953 році.

Це, між іншим, підкреслювала Г. Арендт, пишучи, що «хоч Сталін ніколи не дозволив жодному з його шефів поліції втішатися такою позицією, що її, наприклад, мав Гімmlер в останні роки нацистського правління, Берія все таки диспонував досить великими поліційними військами, щоб після смерти Сталіна виступити проти партії й просто окупувати всю Москву та всі доступи до Кремлю; це привело б до кривавої промадянської війни, вислід якої аж ніяк не можна було передбачити». Але, як вона стверджує, у певну мить Берія поступився, побоявшись, мабуть, армії.

У даному випадку для нас важливий не тільки цей конкретний прецедент як такий, але загальна атмосфера радянської дійсності, в якій існують потенційні елементи «крива-

вої громадянської війни» при кожній поважнішій зміні на олігархічному вершку в Кремлі.

Вкінці треба згадати ще про іншу слабу сторону тоталітарного режиму — його «акумуляційні ефекти» в час кризи. Справа в тому, що тотальний тиск, контроль та ізоляція населення в «нормальних» відносинах диктатури приводять до того, що всякі навіть найменші відхилення від цього «нормального» стану переростають в уяві суспільства властиві виміри стосовних кризових випадків чи ситуацій. Всяка невдача, поразка, захитання і т. п. впливає на населення куди сильніше психологічно, ніж в умовах демократії. До речі, цей акумуляційний ефект діє не тільки на населення, але й на сам режим, й у висліді може викликати справжню кризову ситуацію. Це з одного боку, а з другого — в умовах справжньої кризи дотеперішній затиск суспільства може вилятися у дуже гостру реакцію проти режиму, доводячи дійсно до кривавої громадянської війни.

Звідси й «акумуляований» страх режиму, що його так влучно окреслив А. Белінков:

«Боятся. Боятся умного юноши Хаустова, решившегося сказать драконоподобным и дикообразным советским судьям, что он отвергает советскую веру (марксизм-ленинизм), боятся замечательного художника России Александра Солженицына, боятся Америки, боятся Китая, боятся польских студентов и чехословацких неслухов, боятся югославских ревизионистов, албанских догматиков, румынских националистов, кубинских экстремистов, восточногерманских тупиц, северокорейских хитрецов, восставших и расстрелянных рабочих Новочеркасска, восставших и расстрелянных с самолетов воркутских заключенных и раздавленных танками заключенных Экибастуза, крымских татар, согнанных со своих земель, и еврейских физиков, выгнанных из своих лабораторий, боятся голодных колхозников и разутых рабочих, боятся друг друга, самих себя, всех вместе, каждого в отдельности. У секретарей ЦК дыбом встает шерсть на хребте. Представители Советов министров союзных республик приседают на задние лапы. Страх трясет их. И уж если низкоорганизованные животные что-

нібудь поняли і запамнили, так это то, как их выворачивало наизнанку от страха при Сталине».

«Акумуляційний ефект» має ще один дуже конкретний, соціально-економічний вимір, який міститься в тому, що всякого роду розлад, навіть чисто адміністративного порядку, в індустрійному розвиненому суспільстві приводить до куди більш кризових і навіть катастрофічних наслідків, ніж у недорозвинених суспільствах. Наявність, з одного боку, примітивного суперцентралізму, а з другого — доволі розвинутого технологічно-індустрійного народного господарства в СРСР є дуже сприятливим ґрунтом для потенціювання хаосу при всякого роду забуреннях. Це є структуральне протиріччя сучасної соціально-економічної системи, яке при відповідній більшій політичній чи адміністративній кризі «вилізе боком» Кремлеві.

Підсумовуючи, треба ствердити, що вже сьогодні, в умовах певного розхитання і розладу російської тоталітарної машини, існують передумови для розвитку певних змін у майбутньому, які могли б остаточно довести до «еволюційної» чи пак — «мирної» революції в усьому СРСР і зокрема у нас на Україні. Ба, щобільше, в цих умовах є шанси на розвиток революційних ситуацій клясичного типу, при чому підготовний процес проходить тут самотужки, спонтанно, в силу дії різномірних факторів, включно з самим режимом, без того однак, щоб ця революційна ситуація наперед пляново організувалася. Звідси доводиться говорити радше про спонтанну, не організовану революцію, яка вибухає в умовах гострої кризи і щойно в її ході організаційно оформлюється.

Нам виглядає, що саме ці два роди революції: «мирної» і масово-спонтанної — мають в умовах російського тоталітаризму реальні шанси на успіх у майбутньому.

На практичній мові це означає, що навіть в умовах, коли організована підготовка революції клясичними методами не є можливою (чи є дуже важкою), наша визвольна боротьба має шанси на виграш при стосуванні двох попередніх. У дальшому повернемося до докладнішого обговорення цих питань, а покищо треба підкреслити, що в радянській дійсності існу-

ють передумови для розвитку революційного потенціалу в загальному, які виводяться з органічних слабостей і суперечностей російського тоталітаризму, що про деякі з них була мова вище.

«МИРНА РЕВОЛЮЦІЯ» І НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМУНІЗМ

Вертаючись до «мирної революції», мусимо повторити вже сказане попередньо, що в умовах дійсності на Україні вона найбільш правдоподібно буде в'язатися з розвитком українського комунізму, національного за спрямуванням. Це — з одного боку, а з іншого, вона буде залежна одночасно від демократизації й лібералізації російського комунізму, тобто від розвитку його імперіялістичних, шовіністичних форм до «етнічно-національних». У цьому другому випадку для нас не має значення, під впливом яких факторів наступить ця трансформація: добровільно, в силу переорієнтації російського політичного думання, під тиском внутрішнього послаблення, чи зовнішньополітичного тиску. Основним є те, що український комунізм не має шансів на виграш в зударі з російським комунізмом, як довго цей залишається імперіяльним і має спромогу розправитися з українськими силами. Йдеться тут зрештою про головну проблему всякої революційної стратегії, яка полягає в тому, що успіх всякої революційної і еволюційної боротьби залежить від послаблення і нейтралізації центру влади окупанта. У цьому відношенні зустрічаємося саме з проблемою узалежнення наших еволюційних і революційних процесів від подібних розвиткових тенденцій у самій Росії. Розвиток наших власних сил мусимо завжди розглядати у співвідношенні до силових факторів у самій Росії — ворожих і корисних для нас, і в цьому аспекті нам не може бути байдуже наростання національного російського революційного потенціалу. Щобільше, разом з розбудовою власних сил ми повинні сприяти зростові антирежимних тенденцій у самій Росії в загальному і по лінії орієнтації їх на нашу користь — у специфічному.

А одночасно ми аж ніяк не можемо повторити помилок минулого з позбавленням українських політичних сил власної підметності, як це мало місце в 1917 році. Але разом з тим нашу боротьбу ми не сміємо розглядати зовсім «ізолювано» від російських політичних процесів. Наша увага повинна бути звернена на те, що тільки при відповідному послабленні і невтралізації центру влади імперії відкриваються нові можливості розвитку для нашого національного політикуму. Треба також усвідомлювати, що як довго існує російський імперіяльний центр, він має змогу розправитися з ворожими йому силами не тільки у своєму адміністративному засягу, але й поза ним. Найкращим прикладом на це може послужити «розправа» Кремлю з чехо-словацькою «мирною революцією».

У сучасній ситуації не доводиться, очевидно, говорити про український комунізм як виразний силовий фактор. Лібералізаційні, реформістські процеси відбуваються передусім поза самою партією і не на її верхах, які були б готові провести «революцію згори». Але певні потенційні сили існують, і немає сумніву, що у відповідний час можуть відродитися не тільки традиції, але й можуть заіснувати політичні шанси для розвитку українського націонал-комунізму. Традиції скрипниківщини і волобуєвщини залишаються живими й сьогодні, а крім цього, як стимул служать дії інших національних комунізмів.

Сьогодні не істотно, що, наприклад, вимоги ревізії національної політики Чорноволів і Дзюб висувуються поза партією; вони є також об'єктом суперечок і «каменем преткновения» в самому ЦК КПУ і ЦК КЛРС. Так само як не істотним є те, що О. Гончаря атакують за «Собор», бо насправді йдеться про щось інше, про те, що Гончар, як член режимового «естаблішменту», виступив з підтримкою молодих «неконформістичних» колег.

Очевидно, відродження українського комунізму є куди більш складний процес і може заіснувати лише в пляні ширших і глибших загальносоюзних соціальних змін, і якраз вони є вирішальні. На базі таких загальних об'єктивних по-

тенційних передумов, які існують також на Україні, може розвиватись окремий український комунізм. Його тенденції саме й складаються на своєрідну українську специфіку, яка виходить з традицій 20-их років і скріплюється та активізується загальним закоріненням «соціалістичної ментальности» у світосприйманні нових генерацій, поширенням впливів «демократичного» і «гуманітарного соціалізму» в теперішньому соціалістичному бльоці, еволюцією капіталізму до народного, соціалізованого дирижизму і протиставленням національного комунізму великодержавному російському шовінізмові.

Вже сьогодні маємо подекуди у «захальній» публіцистиці посилення на українські традиції й сучасні національно-комуністичні елементи. Їх не можна використовувати тільки для тактичної розгри з режимом у сучасному і на майбутнє. Пригадаймо, що при зустрічі націоналістичного підпілля з радянською дійсністю в 40-их і 50-их роках український організований націоналізм прийняв органічно багато дечого з соціалізму і створив нову програмову плятформу, яку теж ніяк не можна трактувати як «тактичний мотив». Ведена з цієї плятформи боротьба після другої світової війни мала значний вплив на дальше формування української політичної думки силою своєї певної універсальности, що випливала саме з її соціально-економічної і політичної програми. І нічого дивного, що деякі елементи цієї програми приймаються «націонал-комуністами» так само добре, як це робили у свій час з їхнім «ідеологічним багажем» націоналісти. В аспекті майбутнього треба думати, що український визвольний рух піде якраз по лінії своєрідної синтези українського національного політикуму із національно-комуністичним.

Не можна нехтувати цими елементами національного комунізму передусім тому, що в рамках комуністичного бльоку сьогодні об'єктивно не можлива будь-яка інша «мирна» чи «еволюційна» революція, як саме формально-комуністична. Цим ми не хочемо сказати, що вона пізніше не може перетворитися в іншу «еволюцію», яка вийде змістово поза рамки національного комунізму. Очевидно, що така можливість існує завжди. Але так чи інакше в обставинах комуністичного

блоку всяка «мирна революція» неросійських народів є єдиною можливою і правдоподібною тільки на базі національного комунізму. Це є той трамплін, з якого почнеться майбутній стрибок до дальшого етапу революції. Тому й характер «мирної» революції може бути тільки тимчасовий.

Формальний аспект цього «націонал-комунізму» не означає, що він буде «клясичним» традиційним національним комунізмом, бо попри певні традиції 20-их років він охопить і «перетравить» передусім універсальні концепти модерного, гуманного соціалізму, заакцентує їх і радше стане Франковим «справжнім людським соціалізмом».²⁹ Немає сумніву, що в ньому не буде місця для марксистського догматизму і тоталітаризму, і скоріше чи пізніше з «комунізму» лишиться сама термінологічна шкаралуца, накинена історичною дійсністю. Варто тут пригадати, що якраз І. Франко ще перед практичним застосуванням марксизму перестерігав перед його здійсненням в «організованих» формах і протиставив цьому свою концепцію «справжнього людського соціалізму». Останній і повинен стати основним джерелом і надхненням для майбутнього українського національного комунізму.

В. Колярж у праці «Комунізм і колоніялізм» вказує на три засадничі елементи, які сприяють розвиткові національного комунізму у неросійських народів СРСР. Ними є: ножиці між теорією і практикою радянського конституційного права та конкретно самої конституції і її застосування; приклад визволення афро-азійських народів, в яких представники неросійських радянських народів часто мусять виконувати роль репрезентантів «мудрої ленінської національної політики» Москви; і, вкінці, приклад комуністичних народних демократій.

В. Колярж пише, що «згідно з буквою радянської конституції народи СРСР могли б змінити колоніальний характер радянської держави без того, щоб позбаватися рамок радянської законности. Так, наприклад, існують 17 й 18 статті конституції, які гарантують всім радянським республікам право на вихід з Союзу. До цього часу це право було настільки тео-

---

²⁹ Іван Франко про марксизм і соціалізм, в-во «Пролог», 1966.

ретичне, що навіть Верховна рада СРСР не ухвалила жодних постанов і правил, за якими це право мало б здійснюватися на практиці. «За панування Сталіна кожний, хто був заперечений у спробі скористатися з цього права виходу, був знищений як зрадник і 'ворог народу'».

Сьогодні це право залишається далі теоретичним, але тим не менше воно дає базу, щоб на нього все більше посилялися в різних частинах російської імперії, а передусім у нас, на Україні, в контексті вимог нових концесій для республік. Питання «ножиць» між теорією і практикою радянської конституції узагальнюється, зрештою, у всій ширині в національній політиці Кремлю, що її не тільки правно-конституційні, але ідеологічно-політичні суперечності показали такі автори, як В. Чорновіл, І. Дзюба, С. Караванський та інші. Ці «ножиці» вказують на трагічний стан тих справ, які «офіційно» вже давно мали б бути розв'язані в сенсі «мудрої лєнінської політики»; вони вимагають зміни цього незадовільного становища і створюють теоретичну базу для спроб по цій лінії, які у змінених обставинах мають шанси бодай якоюсь мірою реалізуватися.

Немаловажними тут є й певні додаткові псевдодержавні атрибути, що їх внесено в доповненні до 14 статті конституції СРСР 1 лютого 1944 року: постанови про республіканські міністерства оборони і закордонних справ, зокрема уможливлення участі Україні і Білорусії у різних міжнародних організаціях й інституціях. Їх часткове, знову ж чисто теоретичне і вкрай обмежене, пристосування у випадку навіть УРСР тільки ще додатково підкреслює «ножиці» радянської практики і теорії в сьогодні дуже важливій престижевій ділянці зовнішньої політики. Не треба забувати, що з відізолюванням Радянського Союзу в міжнародній дипломатії, із зростом коекзистенційної практики і все більшим заангажуванням СРСР у справи недорозвинених народів, питання дипломатичної репрезентації і зовнішніх взаємин взагалі набрало свого окремого значення як виразник повноцінності і підметности.

І тут зовсім правильно ствердив Колярж, що коли «українські, грузинські й узбецькі комуністи засудили малу Албанію за її ідеологічні ересі, як попередньо Югославію, то в дійсності вони могли тільки заздрити міжнародному статусові обох цих країн. У порівнянні з усіма європейськими радянськими республіками Албанія є недорозвиненою країною, відсталою культурно й економічно. Територіяльно вона менша, ніж будь-яка радянська республіка, а за кількістю населення менша за Естонію і Туркменію. А все таки Албанія має куди тривкіший міжнародний статус, ніж навіть найбільша неросійська республіка Радянського Союзу. Те саме можна сказати також про такі комуністичні азійські держави, як Монгольська Народна Республіка, чи Північно-Корейська Демократична Республіка. Кремль розцінював прийняття Монголії в члени ООН як величезний дипломатичний успіх. Азійські народи Радянського Союзу своєю чергою мусіли сприйняти це з мішаними почуттями. Вони були свідками, як новий престижевий статус був наданий далекій монгольській пустельній країні, яка має один мільйон мешканців, тоді як відмовлено у такому статусі таким старим націям, як Вірменія і Грузія. Навіть Угорщина після радянської інтервенції 1956 року має ще куди ширшу свободу у формуванні своїх взаємин з зовнішнім світом, ніж Україна»...

Все це набирає понуріших й одночасно ще гостріших контурів у порівнянні з рештою сателітних країн, і нічого дивного, що лунає все більше голосів за «вирівняння» УРСР до статусу таких сателітних держав, як Польща, Болгарія чи ЧССР. Дуже виразно поставив це питання на своєму процесі в квітні 1966 року також Михайло Горинь, посилаючися власне на приклад народно-демократичних держав комуністичного бльоку і домагаючися для України хоч би таких прав, як їх має Польща.

Подібно стоїть справа з прикладом афро-азійських народів. В. Колярж, перенаголошуючи дещо роллю афро-азійського бльоку у відношенні до СРСР, ставить це питання в гострій категоричній формі. Він пише: «Дезінтеграція і центрофугальні сили, які загрожують радянській колоніальній

політиці, можна буде втримати під контролем тільки тоді, коли комунізм успішно проникне в Південно-Східну Азію, Японію, Індію, на Близький Схід, в Африку й обидві Америки і коли автохтонний націоналізм зникне в цих частинах світу. Величезна альтернатива, перед якою стоїть людство, виглядає так: або афро-азійський націоналізм переможе ідеологічно в Радянському Союзі і приведе до його деколонізації, або комунізм знищить афро-азійський націоналізм ідеологічно і політично та цим способом врятує одночасно радянський колоніалізм».

У дальшому Колярж стверджує, що комунізм, точніше — російський комунізм, не є достатньо випосажений — теоретично і політично, щоб міг дати собі раду з афро-азійським націоналізмом. З цим не можна не погодитися. Для нас однак найважливішим є сам приклад усамостійнення афро-азійських народів, недорозвинений статус яких у культурному й економічному відношеннях тільки підкреслює ненормальний стан розвинутих радянських республік у ще більшій мірі, ніж у випадку сателітних держав.

Щождо комуністичного проникнення, то воно саме собою не розв'язує ще питання на користь радянського колоніалізму. У свій час, коли Кавтський твердив, що при вершковому розвитку капіталізму монополії і їх власники різних національностей знайдуть опільну мову проти робітничих клас і народів та усунуть ґрунт для воєнних конфліктів між імперіялістичними державами, Ленін його висміяв. Він доводив, що саме при найвищій стадії капіталізму імперіялісти схоплять один одного за горло.³⁰

Подібне порівняння треба застосувати сьогодні до комуністичного бльоку, в якому домінантною рушійною силою залишається надалі не комуністична ідеологія як така, а національні інтереси поодиноких соціалістичних країн.

Останні конфлікти в середині цього бльоку вказують, що ця тенденція до зберігання національних інтересів все більше зростає і посилює якраз націонал-комуністичні тенденції

³⁰ В. І. Ленін, «Матеріалізм как высшая стадия капитализма», Сочинения, том XXII, 4 издание, Москва—Ленинград, 1948.

у всеблжковому маштабі. І комунізм аж ніяк не перешкоджає різнонаціональним комуністам хапати себе за горло...

Основні передумови для національного комунізму лежать однак у загальній емансипації всіх народів СРСР, тобто і російського. У цьому відношенні національний комунізм повинен відіграти в комуністичному бльоці на Сході в національному питанні подібну роллю, як її відіграв соціалізм у капіталістичному світі, на Заході, — в соціальному. Національний комунізм, як політична категорія і формула, повинен дати рамки для національного самовизначення народів у т. зв. соціалістичному і передусім радянському бльоці. Іншими словами, під його егідою мало б відбуватися ствердження і закріплення національної самобутности, національної свідомости і національного політикуму на базі забезпечення розвитку для власної культури, мови, економіки, права і державности. Тоді буде можливий дальший розвиток поневолених Росією народів у напрямі до повної свободи і власної державности.

Аналогія між соціальною революцією на Заході, яка відбувається під прапором соціалізму і завершується повною емансипацією робітничої кляси і всіх трудящих в різнорідних формах — від системи повного соціального забезпечення, «народного капіталізму», до започаткованої на Заході формули «партиципації» в керівництві заводами і підприємствами на опілку з капіталістами, та національною революцією, яка формується остаточно на наших очах на Сході під знаком національного комунізму, — є очевидна.

При тому знову ж, якщо йдеться про сам термін «національний комунізм», було б неправильно інтерпретувати його у виключно класичному розумінні, бо у різних обставинах і в різних народів він має своє специфічне змістовлення, як виразник передусім певного національного і соціального звільнення від тиску російського тоталітаризму. Елементи справжньої демократичности і гуманізму знайдуть у ньому відповідний ґрунт для свого дальшого розвитку, і це є основним, а не сама назва з іменником «комунізм». Зрештою, як писав Колярж, «національний комунізм є справою не тільки

дефінітивних вимог (з боку поневолених націй — прим. наша), він також включає іраціональні й емотивні елементи, почування національної гордості і національної гідності...»

У такому пляні національний комунізм, як формула певної національно-політичної емансипації, виконує одночасно роллю стимулятора революційних змін чи й навіть класичної революційної ситуації, яка може заіснувати у випадку рішучої спроби з боку імперіяльного центру стримати цей процес визволення. У цьому відношенні ролія національного комунізму у підготовці революційної ситуації наскрізь позитивна, на противагу до ролі імперіяльного комунізму, який спричиняється до зросту революційного потенціалу тільки своїм утиском, негативно.

Так чи інакше, обидва поняття — «мирної революції» на більше чи менше формальній базі національного комунізму і спонтанної масової революції — між собою тісно пов'язані.

ПЕРЕДУМОВИ ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Спонтанна масова революція, це в основі — ніщо інше, як вислідна еволюційних процесів, які наростали силою різних, часто протилежних факторів, як, наприклад, тотального тиску режиму і викликаного ним революціонізування настроїв народних мас, зужиття і послаблення режимової тоталітарної машини і скріплення на цьому тлі лібералізаційного антирежимного процесу, загострення внутрішніх суперечностей ворожого режиму, зріст власних самотутніх національно-політичних сил поневолених народів тощо.

Головною передумовою спонтанної революції є однак наявність власного революційного потенціалу, що на нього складаються національна і соціальна свідомість народу і відповідний рівень його політичної культури. Ці елементи є теж головною передумовою «мирної революції», а взагалі вони є *conditio sine qua non* всякого національно-політичного існування народу. Тільки при наявності належної національної свідо-

мости і політичної культури в крайньо кризовій ситуації може народитися готовість активної боротьби, може наступити перетворення революційної потенції на саму революцію, може прийти організаційна мобілізація революційних сил і встановлення власної державности. Без них, навіть уже з заіснуванням революційної атмосфери і зрушень, сама революція може бути безуспішною. Клясичний приклад такого стану дають часи революції 1917—20 років. Недостача національної свідомости і політичного вироблення привели тоді до того, що ми змарнували одну з найбільших нагод останніх сторіч.

Плекання і скріплення національної свідомости повинно відбуватися в рамках «еволюційних» можливостей, і для цього не треба якихось організаційних, а тим більш підпільних, революційних форм. Збереження власної мови, культури, національної самобутности, любови до рідного народу, традицій і т. п. — не вимагає якихось специфічних форм, але зовсім добре може відбуватись у наявних легальних формаціях й інституціях соціального, освітнього, наукового, громадського, адміністративного й іншого характеру. Основними при цьому є не тільки самі формальні рамки, визначені окупантом, але й зміст, яким їх на ділі будемо виповнювати. А цей останній залежить лише від національного хребта, національної й особистої гідности та постави членів даної нації. У дальшому він залежний від політичної культури стосовного народу, тобто від його філософії політичного життя, яка міститься в знайденні засобів і метод найбільш успішного протиставлення ворогові і скріплення власного національного потенціалу. Якими важливими є ці елементи показує приклад чехословацької «мирної революції», в якій обидва народи, чехи і словаки, виявили максимум національної свідомости, солідарности і власної політичної культури. А перед обличчям інвазії здобулися на стосування найбільш здиференційованих і софістикованих засобів і заходів масового пасивного опору.

У свою чергу тільки через поглиблення і поширення власної політичної культури є можливе досягнення того, що назвемо організованістю без формальної організації. Ця «неформальна організованість» є найбільш доцільним і реально

можливим масовим сурогатом клясичного організованого революційного потенціалу. Якраз у радянських умовах це основна передумова всяких змін — еволюційних і революційних, а передусім це стрижень неорганізованої формально, але практично підготованої революції. У щоденному масовому вимірі це означає такий ступінь політичного вироблення, солідарності і вичуття потреби часу *en masse*, при якому кожний дійсно відчуває, що «на ньому мільйонів стан стоїть», і відповідно діє, хоч би й де був: у власній родині, на заводі, в університеті, у бюрі й кабінеті, на рідній землі чи на чужині.

Розвиток цього роду революційного потенціалу не має якогось обмеженого клясового чи іншого однобічного характеру. Майбутня революція не є тут — за визначенням згори — справою якоїсь однієї кляси чи групи людей. Вона є всенародною уже у самій своїй підготовці, бо вона спирається не на одну чи другу суспільну групу, визначену її ідеологічними засадами її організаторів, а на всі антирежимні елементи, які є у всіх суспільних групах і на всіх щаблях народного і державного життя. Цей стан впливає органічно з наявної дійсності, в якій основний суспільний двоподіл іде по лінії пануючої партійної бюрократії і її вислужників, з одного боку, і її противників — з іншого, і перетинає всі профілі суспільства.

Цей двоподіл, помножений складністю сучасних соціальних і міжнаціональних відносин, виключає всяке схематичне апріорне визначення майбутніх революційних розв'язок в сенсі точного встановлення завдань і ролі поодиноких суспільних груп чи інституцій. Майбутня революція не є тут справою тільки пролетаряту, робітничої кляси чи однієї підпільної організації, наприклад, ОУН. Вона є справою всіх соціальних прошарків, а роля кожного з них визначається становищем кожного індивідуума в кожночасній суспільній ситуації. Так, наприклад, в аспекті стратегії революції постава, наприклад, командуючого ракетними з'єднаннями чи нуклеарного науковця може стати вагомішою, ніж постава такої чи іншої інституції чи цілої суспільної групи.

Національна свідомість і політична культура творять політичну силу революційного потенціалу, який мусить бути

підметно, національно-політично зорієнтований і визначений. Власне національно-політично, а не лише етнічно-культурно. Другим складником цього революційного потенціалу є його фізична сила, тобто масовість поширення політичного вироблення напередодні кризової революційної ситуації і наявність мілітарної сили в момент перетворення цієї ситуації на революційну. За всяких умов, при розгортанні революційного процесу мілітарна сила побіч чисто політичної є дуже важливою. Навіть в умовах «мирної революції» вона є часто вирішальною. Так, наприклад, у випадку чехо-словацької «мирної революції» наявність збройних сил по боці Дубчека вирішила долю започаткованої демократизації на її користь. Незалежно від того, яку роллю збирався відіграти тут ген. Сейна, є безсумнівним, що якби Новотний мав за собою армію, ледве чи Дубчек домігся б його усунення. До речі, варто згадати, що якраз Ленін, який постійно підкреслював ролі політичної сили, одночасно клав величезну вагу на організацію збройних сил.

Між іншим, у кризовій ситуації ролі армії важливіша за поліцейний апарат, який у всякій революційній ситуації виявляється, як правило, доволі слабим і неефективним. У цьому треба шукати причин, наприклад, поразки Берії, який не відважився спертися на поліцейний апарат проти армії Жукова.

Для нас кардинальним питанням сьогодні є якраз поширення свідомости, політичне виховання і плекання власної політичної культури. Було б помилкою закривати очі на величезні недомагання нашого народу в цьому відношенні. Слабкість національної свідомости, зумовлена русифікацією і терором та розводнена і обмежена вузьким етнографізмом культурщина і провінційність — є головною перешкодою для дальшої політичної емансипації. Дуже негативний при тому є факт русифікації українських міст і робітничих центрів, який і надалі базу українства пересуває на провінцію і дрібну передміську інтелігенцію. З цього погляду сучасна ситуація нагадує якоюсь мірою відносини напередодні 1917 року, що про них Ісаак Мазепа писав:

«Революція 1917 року застала українців скаліченими національно, соціально і культурно. Після довгої московської неволі перед вибухом революції лише селянство залишилося українським щодо мови та національних традицій. Всі інші верстви українського суспільства були денационалізовані. Відсіль недостача української інтелігенції — мозку нації — і взагалі мала національна свідомість в народних масах. Інтелігенція, яку ми в той час мали, це була тонесенька плівка, що майже безпомічно плавала на поверхні розбурханої революційної хвилі».

Подібно висловлювався про цю ситуацію український соціолог О. Бочковський:

«Треба об'єктивно ствердити, що з національного боку український народ не був і не міг бути належно підготований до цього великого здвигу. В процесі історії, з причин від себе незалежних, український народ не розвинувся в модерну націю. Його національна структура не була розбудована. Бракували в ній головні елементи: міські та провідні. Було обмаль національно свідомої інтелігенції та не було національно свідомого робітництва. Не було також політичного виховання, особливо на Великій Україні. Дуже завмерли державницькі традиції. Фактично український загал пройшов щойно культурний етап свого національного розвитку. Економічно був ще дуже кволий, а політично не мав змоги в задушливій атмосфері царської Росії належно скріпнути».

Без сумніву, від того часу багато чого змінилося, дещо на нашу користь, а дещо — на некористь. Так, наприклад, в наслідок суцільної колективізації українське селянство — основа українства — значно послабло і щойно останньо відроджується, відповідно як кращають економічно-побутові умови в колгоспі. З другого боку, позначається збільшення професійних кадрів в усіх галузях народного життя і зріст українського робітництва. Але цей стан ще дуже незадовільний і наша увага мусить сконцентруватися на двох основних завданнях: українізації міст і робітничих центрів. Справа не лише в тому, що в 20 столітті міські і робітничі центри с вирішальними в соціально-політичному житті кожної країни, але і в тому, що якраз міста і робітничі осередки були

традиційними фортецями російського поневолення. Вже вище було згадано про те, що сам характер російської більшовицької революції був міський і пролетарсько-робітничий, таким залишився й характер та уклад російського тоталітарного політикуму на Україні. На практиці це означає, що тільки через неутралізацію й поступове усунення російських баз з українських міст і робітничих центрів є можливе розгорнення еволюційних і революційних процесів українського самовизначення. Це означає не «викинення» росіян з українських міст, а поширення і закріплення українського елемента в містах і робітничих осередках. Такого, до речі, українського елемента, який буде спроможний балюсувати передусім російський бюрократичний апарат і його дрібноміщанську шовіністичну підбудову.

На першому пляні стоїть тут справа відповідного скерування всієї нашої демографічної політики, яка мусить прагнути до збереження українського елемента на українських землях, не допускати до переселення інтелігентської, робітничої й селянської молоді на інші терени та спрямовувати вплив із села до українського міста. Очевидно, що при пляновій насильній демографічній політиці Москви, яка прагне до випомповування якраз молодняку з українських земель і насаджування на його місце російського елемента, це не легка справа, але тим не менше вона можлива до здійснення. Вирішальним чинником у цьому відношенні є постава української людини.

Важливість національної свідомості і відчуття суспільного обов'язку було у нас постійно актуальне. Слабості в цій ділянці виявилися в період 1917—20 років. І про них писав І. Мазепа:

«Тому й надалі перед нами стоїть тяжка й відповідальна праця над освідомленням та організацією народних мас, а поруч із тим завдання опанувати міста на Україні, з їх активнішими та рухливішими шарами людности, з їх ремісництвом, промислом, торгівлею і багато іншими ділянками суспільно-господарського та державного життя. Без цього, без утворення належно підготованої і вишколеної верстви нашого народу неможливий всебічний та успішний розвій української нації після довголітньої неволі».

Ісаак Мазепа зовсім правильно поєднує опанування міст із постановням провідної верстви. Незалежно від того, якого походження ця провідна верства — селянського чи іншого, — в наші часи вона може оформитися і розвинутися тільки в місті, в університеті, в інституті, в лабораторії, на заводі, у фабриці чи на шахті. При тому основними з погляду національної політики не є лише її самі професійні кваліфікації, але цілеспрямовання її політичного думання і рівень політичної культури взагалі. Натиск мусить бути постійно на політичності і власнолідметності українства. За таких умов — при наявності національної свідомости мас і політичної культури в інтелігенції — постійне ствердження в щоденному житті власної самобутности спроможне протиставитися навіть найбільш рафінованим заходам всякої ворожої асиміляційної й уніфікаційної політики та в кінцевому висліді доведе до національного самовизначення.

Підкресленням політичних «кваліфікацій» інтелігенції ми не хочемо, очевидно, недооцінювати її професійного рівня і здобутків. Навпаки. Професійні кваліфікації й інтелектуальна продукція є одним з дуже важливих національних капіталів, і вони зокрема важливі для поневоленого народу, який мусить протиставити ворожій інтелектуальній силі свою власну. Ця власна висококваліфікована інтелектуальна продукція є передусім потрібна як наукова основа для сучасних емансипаційних, самобутніх процесів, бо вона має дати твердий ґрунт для власної історіософії, власної політичної думки, власних державних і правно-устроєвих традицій, власних культурних проєкцій тощо.

А одночасно — по всіх лініях свого вияву — вона єдина може вивести українство з інтелектуальної «провінційщини» на світовий форум підметного інтелекту. І тому такі дуже важливі наукові, культурні й інші здобутки українського інтелекту, який єдиний може відкрити українству шлях у широкий світ і впоратися з російською конкуренцією там, де буде потрібно. Від цього, наприклад, великою мірою залежатиме усунення комплексу меншевартости, який спостерігається в деяких українських колах у відношенні до російського

культурного світу. Але тим не менше треба завжди пам'ятати, що тільки власна політична підметність є тим суспільним коефіцієнтом, який національно визначає нас і наші здобутки в усіх ділянках духового і матеріального життя. Інакше навіть і найбільш геніальні здобутки нашої науки, технології, культури і т. д. готові стати лише ще одним реєстром на рахунку «старшого брата».

Максимальне використання всіх формальних і матеріальних можливостей для розвитку національного потенціалу — це нині наказ дня. Воно визначає й теперішні форми української самооборони, в якій для скріплення національної субстанції вистачають сьогодні еволюційні форми, тобто не завжди є потреба вдаватися до підпільної організації. Тут справа не в тому, чи взагалі підпільна організація можлива, але чи вона й потрібна. Нам виглядає, що в сучасній ситуації можна і треба плекати національну свідомість і політичну культуру в легальних формах вияву. На це складається цілий ряд умов. У першу чергу сучасні емансипаційні процеси нашого народу є такі широкі, що для них були б вузькі рамки навіть і найбільш розгалуженої підпільної організації. Зрештою, певні речі мусять бути пророблені «нагорі» і в наявних формах, на це немає іншої ради. Суспільне життя надто широке і розгалужене, щоб його можна було обмежити такими чи іншими нелегальними чи півлегальними формами.

Далі. Використовуючи еволюційні форми дії, можна дійти тих самих і більших результатів, що й у випадку підпільних метод, без того, щоб давати режимові підстави для загострення репресій. І вкінці цим способом оминати «класичні» небезпеки підпільної організації: інфільтрації і провокації. Зокрема небезпечними є саме провокації, що їх ворог часто стосує для припинення самого еволюційного процесу і неутралізації дотеперішніх еволюційних надбань. Коротко кажучи, немає сенсу стосувати підпільні форми організації у справах, які можна розв'язати в рамках існуючих «явних» можливостей.

Інфільтрація і провокація є традиційною специфічністю російської політичної і поліційної практики. Протягом історії вони були дефензивним відповідником політичної дивер-

сії, яку так само добре стосували царі, як і їхні теперішні наслідники. Клясичним прикладом російської провокаційної практики може служити «зубатовщина» (від шефа московської «охрани» при кінці 19 ст. — Сергія Зубатова), з якою пов'язане й прізвище Азефа. Як відомо, завдання поліції він бачив не у самих репресіях проти революційних рухів, а в організації внутрішніх конфліктів серед революційних кадрів, у просуванні на найвищі щаблі агентів-провокаторів, в ініціюванні актів, які уможливили б опісля ширшу генеральну розправу, і в комбінуванні поліційної практики із покращенням життєвого стандарту тих соціальних груп, з яких в основному рекрутувалися революційні кадри. Звідси ж «поліційний соціалізм», як визначали противники ці пляни. Зубатову ж належить і гасло: «Ми вас спровокуємо до терористичних актів, а тоді вас задушимо».

Зубатовщина є стало «актуальна», і тому треба за всяку ціну вистерігатися ситуацій, які, ідентифікуючи еволюційні процеси з «підпільно-революційними», давали б нагоду вправлятися сучасним «зубатовим» з КГБ.

Такі, зрештою, тенденції були постійно стосовані Москвою. Так, наприклад, у період послаблення українського підпілля в 40-их роках Кремль цілево намагався ідентифікувати все українство з поняттям «бандерівщини». Хоч це фактично в той час був єдиний активний український політик, Москві йшлося про розтягнення цього поняття на найширші маси народу, щоб цим способом поширити власну «моральну підбудову» для удару по всьому народові і розширити сам засяг цього удару. До речі, ще сьогодні, в 1968 році, шовіністичне російське дрібноштанство залюбки окреслює українців і все, що з ними зв'язане, — «бандерівством».

Це не значить, що в певних обставинах різні підпільні формації не будуть і не зможуть виникати і діяти, рівнобіжно з існуючими еволюційними процесами. Їх призначення мусить бути однак вузькоспецифічне і не може ідентифікуватися з усім українським політикумом, його відродженням і самостворенням. І то незалежно від того, що ці підпільні формації будуть навіть допоміжні у прискоренні певних своло-

ційних процесів. Справа в тому, що в процесі розкитування і дезінтеграції російської тоталітарної машини будуть зростати сприятливі умови для постання всякого роду підпільних організацій, і вони можуть успішно протиставитися поліційній протидії. (Подібно буде й у випадку крутого заострення режиму). Але тим не менше їхнє завдання і поле дії мусить завжди залишатися обмежене. Бо тільки тоді і при стосуванні відповідно вдосконалених метод і засобів вони зможуть відіграти позитивну роль як нейтралізатор поліційної сили ворога. А такі шанси завжди існували й існують. Прикладом може служити і вищезгаданий «відповідник» Зубатова — Азеф, та й інші випадки. Г. Арендт писала, що «методи, вживані для цієї мети (провокації — примітка наша), зробили студії історії революції надто важкими. Виглядає, що, наприклад, за часів Люї Наполеона не було жодної антиурядової революційної дії, яка не була б інспірована самою поліцією. Подібно роль таємних агентів в усіх революційних партіях царської Росії вказувала б на те, що без їхніх провокативних інспірацій розвиток російського революційного руху був би далеко менш успішний. Іншими словами, провокація помагала лише настільки продовжувати традиції, наскільки розривала знову й знову організацію революції». На думку цієї ж авторки, «ця сумнівна роль провокації, мабуть, і була причиною, чому тоталітарні правителі її відкинули».

Але насправді воно не зовсім так. Сталін, наприклад, був гарячим прихильником всякого роду провокацій до самого кінця життя. Як і Люї Наполеон, який був клясичним інтриганом. Уже напередодні своєї смерті Сталін готував «змову лікарів», жертвою якої мала впасти єврейська медична еліта і деякі з найближчих соратників «геніального вождя». Очевидно, не малу роль в провокаціях відіграють передусім самі апарати таємної поліції, — всякі зубатови, які, як пише Г. Арендт, «... є постійно терзані konieczністю доводити свою корисність, щоб утримати свої посади...» Це саме стверджує Валентин Мороз у «Репортажі з заповідника Берії»: «Щоб виправдати своє становище держави в державі, 'органи' мусять весь час творити враження, ніби вони рятують

'общество' від страхітливих небезпек. Перш за все вони вішають на себе вивіску захисників 'державної безпеки'. Дракон мусить регулярно пожирати людей, щоб існувати».

Слід згадати, що в періоди послаблення диктатури звичайно зростає політична роль поліцейного апарату, який перестає бути тільки оперативним інструментом у руках автократа. «Органи безпеки» перебирають на себе в певному відношенні функцію активного, формуючого політикуму, і в таких випадках різноманітні схеми провокацій є досить часті.

Це не значить, як знаємо, що ці провокації є завжди корисні для їхніх ініціаторів. На думку Г. Арсєдт, вони не менш ризиковані для режиму, як і для тих, проти кого скеровані. Азеф не є в цьому відношенні єдиним прикладом. Тим не менше не можна недооцінювати ролі провокаторів, зокрема в умовах початкового відродження національного політикуму, коли ворог їх ще може вжити для задушення стосовного процесу в зародку.

Рівнобіжно з тим, як поглиблюється і поширюється розклад режимної системи і росте революційний потенціал народних мас, роль поліційно-агентурної інфільтрації применшується відповідно до слабшого чи сильнішого «тоталітарного насичення» режиму. Так, наприклад, проникнення в більшовицьке керівництво Романа Малиновського у 1910—17 роках не мало таких катастрофальних наслідків, як цього можна було сподіватися. Не було їх, поперше, тому, що царський режим уже був досить ослаблений і тим самим примушений зберігати хоч тільки мінімальні засади «правовості». Подруге, Бєлєцькому, оперативному шефові Малиновського, іншлося передусім про те, щоб за допомогою Малиновського вигравати карту більшовиків проти меншовиків. І потрєте, більшовицька група була вже така сильна політично, що її важко було ліквідувати самими агентурними засобами.³¹

---

³¹ Романа Малиновського не треба змішувати з Андрієм Малиновським, ще одним агентом «охранки» в оточенні Леніна 1911 року в Парижі. Як відомо, в тому ж році Ленін викладав у «школі революціонерів» в Ляонжумо, на передмісті Парижу, разом з Зінов'євим, Камєнєвим, Луначарським та іншими лідерами більшо-

Очевидно, що підпільні гуртки й організації будуть по-ставати й діяти за всяких умов, незалежно від провокацій. Будуть і спроби «судейківщини», тобто намагання «перебра-

виків. Це було продовження партійних курсів, влаштованих ще Богдановим на Капрі. Ленін уважав, що він усе «зробить краще», і тому заснував «підпільну школу» у Франції. Серед тодішніх слухачів Леніна був якраз Андрій Малиновський з Києва, який м. ін. дуже гарно співав. Надсилані А. Малиновським звіти до паризької групи «охранки» збереглися в архівах Інституту Гувера при Стенфорд Університі в Каліфорнії. З них виходить, що «охранка» дуже глибоко проникла в найвище більшовицьке керівництво і практично знала про Леніна і його оточення навіть найменші подробиці. Так, «охранка» була точно поінформована про любовну аферу Леніна з Інессою Арманд, де й коли він з нею зустрічався, скільки годин перебував у бібліотеці, які він читав книжки, що він пив у каварнях на Авеню Орлеан (звичайно пиво) і т. ін. Також листування Леніна було здебільшого під контролем «охранки». Трохи інакша була історія Романа Малиновського. Замолоду він просидів три роки в тюрмі за звичайні кримінальні злочини, але 1905 року «переставився» на революцію і, як здібний оратор та політик, виріс на провідного діяча в соціал-демократичному русі. Переїхавши з Москви до Петербургу, Р. Малиновський заходився коло організації робітників-металістів і одночасно, вже тоді, співпрацював з царською поліцією. З того часу встановилася його репутація серед петербурзьких робітників, які називали його «великим Романом». До 1910 року Роман М. був меншовиком. Опісля, на доручення шефа петербурзької «охранки» Белецького, перейшов до більшовиків. У 1912 році його обрано до Думи, і Бслецький потурбувався за те, щоб кримінальну справу Малиновського усунути з поліційних актів. Роман Малиновський став заступником голови більшовицької фракції в Думі (головою був Ніколай Чхеїдзе). Ленін був захоплений вибором Малиновського і з тієї нагоди писав, що «оце вперше буде нас репрезентувати в Думі видатний провідник робітництва. Він і буде читати програму нашої партії...» Незабаром опісля, на празькій конференції, Р. Малиновського обрано в склад ЦК, разом з Леніном, Орджонікідзе, Шварцманом, Голоцокіном, Спандараяном. Після революції співпраця Р. Малиновського з «охранкою» вийшла наверх. Тим не менше, він, розраховуючи, мабуть, на попередні симпатії і довір'я Леніна до нього, вернувся в Росію, де його арештовано, суджено і знищено.

ти в свої руки» і контролювати такі гуртки і групи. Все це — не тільки радянська, але й стара російська практика. Ми цілево вжили слова «судейківщина», від прізвища відомо Судейкіна, шефа охоранки в Петербурзі при кінці минулого століття, який, щоб стати незаступимим для царя, пішов на широко заплановану провокацію, з метою захопити контроль над «Народною Волею», при допомозі Дегаєва. Але, між іншим, цей самий Дегаєв його і вбив . . .

Підпільні гуртки й організації мають свої глибші соціологічні причини, індивідуальні і суспільні, та політичне виправдання. Є люди з природним нахилом до конспірації, і є обставини, в яких виконання певної роботи можливе лише в нелегальних формах. Ми вже вище згадали, що треба припускати, що не тільки за «лібералізаційних умов», але й у моменти найбільшого зашморгу такі підпільні організації можуть і будуть поставати. І власне чим суворіші умови утиску, тим гостріша реакція на нього і тим радикальніші форми дії підпілля. Не треба виключати, що в скорому часі, при продовженні теперішнього «неосталінського» курсу, може навіть дійти до відродження традиційного російського тероризму.

«Ленінцям» у Кремлі варто б пригадати слова Ленінового брата Александра Ілліча Ульянова, який сказав:

«Наша інтелігенція така слаба і дезорганізована під сучасну пору, що не може піти на одверту війну. Тільки терорист є в позиції оборонити право вільно думати і право брати участь інтелектуально в житті суспільства. Терор, як форма боротьби, розпочався в 19 ст., це єдина оборонна зброя, що її може вжити меншість, щоб показати свою фізичну силу і свідомість, що вона бореться за справедливість. Російське суспільство є так уложене, що ми можемо оборонити наші права лише в цих дуелях з державною владою».³²

Ці слова, сьогодні не менш актуальні, як і в час, коли вони були сказані. Всяке послаблення «лібералізаційних» можливостей розвитку буде сприяти відродженню терориз-

---

³² Анна Ульянова-Елизарова, *Александр Ільич Ульянов и дело 1 марта 1887*, Москва, Госиздат, 1927.

му, відповідно до того, як, з одного боку, це гальмо буде тиснути і певні зреволюціонізовані кола опиняться одночасно без належної підтримки з боку всього російського суспільства. Пригадаймо, що, наприклад, терористична секція «Народної Волі», згідно з Ренальдом Сетом («Російські терористи») й іншими авторами праць про російські терористичні рухи 19 ст., «одверто заявляла, що якраз брак підтримки з боку громадськості був головною причиною, що вони висунули доктрину політичного вбивства, не лише як єдину приступну їм зброю, але також тому, що якраз тероризм мав зрушити вкінці народ з летаргії».³³

Як приклад особистого розумування і виправдання тероризму зачитуємо ще відому конспіраторку з кінця минулого століття Веру Фігнер, яка до своєї смерті (1942) проживала в Москві у великій шані. На суді «Чотирнадцяти» 24 вересня 1884 вона, між іншим, заявила:

«Весь мій досвід переконав мене, що цей режим можна змінити лише силою. Без свободи преси не можна поширювати ідеї з допомогою друкованого слова. Якщо б якась публічна інституція показала мені якийсь інший шлях, яким можна б здобути свободу для Росії, можливо, що я прийняла б цей шлях. Але я бачила, що тут не може бути жодної іншої розв'язки, крім насильства». «Раз вибравши таку дорогу, я йшла по ній до самого кінця... Звідси моє вияснення жадою крові, яка вам виглядає такою страшною...».

На Україні теж може дійти до відродження різних підпільних форм і навіть тероризму, якщо тиск Москви буде зростати і досягне таких розмірів, що, чого доброго, доведеться навіть рідну мову плекати «підпільно». Тоді цього не оминуть. І за таких чи подібних умов не можна і не треба розцінювати появу підпільних гуртків як явище негативне. Радше навпаки, його слід розцінювати як ще один специфічний, соціологічно виправданий сегмент політичного вияву. У цьому відношенні, разом з іншими секторами національного політикуму, він є лише підкресленням «всестороннього» розвитку політикуму. Зокрема в період остаточного оформ-

---

³³ Ronald Seth, *The Russian Terrorists*, Barrie and Rockliff, London, 1966.

лення і вибуху революційних процесів підпільні організації можуть відігравати важливу роль. У кризовій ситуації може заіснувати стан, який великою мірою готовий створити ґрунт для такої, наприклад, проєкції революції, що про неї у свій час мріяв Бакунін. Він писав, що за певних умов «кілька сотень молодих людей доброї волі не вистачає, очевидно, щоб створити революційну силу без народу... але їх вистачить для того, щоб реорганізувати революційну силу народу». І далі, звертаючись до одного з своїх італійських учнів: «Ти мусиш (у такій ситуації) творити *генеральні штаби*, добре організовані і надхнені своїми провідниками мережі народного руху. Для цієї мети тобі не потрібно великої кількості людей, втаємничених у таємну організацію... бо армією революції буде весь народ». (М. Bakunin, „Ai miei amici d'Italia“, „Bakunin e l'Internationale in Italia“, М. Nettlan, Geneve 1928). До речі, пишучи про революційну концепцію Бакуніна, Франко Вентурі твердив, що «Бакунін мав більше успіху у творенні революційної ментальності, ніж революційної організації». В проєкції майбутнього для нас є великою мірою актуальною якраз оця «революційна ментальність» як наверствування ширшого соціального процесу. Це не значить однак, що, наприклад, для таких випадків, як Тельневої, яка збездистинила пам'ятник Шевченка у Києві і заслужувала на те, щоб її належно «фізично» провчити, потрібно зараз якоїсь організації... Справа в тому, що в спокійний час, ініціатори й організатори підпільних форм боротьби не сміють робити помилок минулого і не сміють зокрема ідентифікувати себе за жодних умов з усією національною політикою, про що вже була мова. Це стосується і всяких еміграційних формацій, в яких подібні, щоправда — в більшості «теоретичні», тенденції базуються на їхній «монопартійній» ідеології.

Дуже важливим є питання взаємного відношення між підпільними формаціями боротьби і рештою народу та його «еволюційним» виявом. Ідеться про те, щоб вони себе взаємно доповнювали і собі взаємно допомагали, без того, щоб коначно існувало між ними в цих справах якесь формальне чи неформальне погодження і домовлення. Було б проґріхом

повторювати, наприклад, такі помилки з минулого, як цілеспрямоване протиставлення ОУН українському «легальному» політикумові і, навпаки, засудження діяльності легального сектору підпільниками на початку 30-их рр. під польською окупацією у Західній Україні. Йдеться про те, щоб усі прошарки народу були у найширшому своєму вахлярі включені в спільну визвольну боротьбу, незалежно від їхніх ідейно-програмових і формальних різниць. У тому й суть всенародності боротьби, прецедент для якої було створено, до речі, у революційній боротьбі в 1942-48 роках, коли відсунено на другий план теоретичну ідеологію і покинчено із виключною орденсько-місійною ролюю ОУН.

Визнання «еволюційности» не означає однак визнання холуйства, цієї відомої форми вислугування окупантові. Проблема коляборації з ворогом, зокрема саме з Росією, є одним з найбільш складних питань нашої національної політи протягом усієї нашої модерної історії. Це холуйство було і є «перманентним» суспільним пістряком, який кожночасно і всюди треба засуджувати і поборювати.

ОБМЕЖЕНА РОЛЯ ПІДПІЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ТЛІ СУЧАСНИХ ВИМОГ ШИРШИХ ЕВОЛЮЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

При розгляді питання підготовки організованої в умовах тоталітаризму революції треба розрізнати передусім: можливість існування самих підпільних організацій і можливість масової формальної політичної організації, яка за всіма клясичними законами і правилами мала б здійснити революцію. Навіть у найбільш суворих тоталітарних умовах можуть, очевидно, існувати підпільні організації, незалежно від того, чи на даному етапі народного життя вони потрібні, чи ні. Але сама можливість існування і наявність таких організацій ще не означає, що вони спроможні організувати і здійснити революцію. Засадничо в умовах тоталітаризму будь-яка масова політична організація, яка мала б змогу здійснити революцію, є неможливою. Навіть при далекосяжному послабленні ре-

жиму він має завжди досить поліцейських сил, щоб упоратися з усякою спробою масової підпільної революційної дії.

З поширенням кожної підпільної організації поза певний мінімум, геометрично зростає небезпека провокації й інфільтрації. При масовому сексотстві радянського стилю масова політична організація просто нереальна. Крім того, вона по суті й непотрібна, якби вона мала тільки виконувати роль освідомлюючого національного і політичного чинника, що можна робити «еволюційними методами».

Треба постійно пам'ятати, що революційна сила — свідомо і цілеспрямована, яка виявляє себе в ході самого вибуху чи процесу революції, — не «*deus ex machina*», а вислідна попереднього глибшого і ширшого національного розвитку. Так стоїть ця справа за всяких умов. В оцінці наших невдач 1917-20 років чомусь часто забувається, що корінна слабкість української революції полягала передусім у тому, що вона не мала «революційної підбудови», тієї суми культурних, соціальних і, головне, політичних надбань, які були завжди в росіян і творили глибокий ґрунт для розвитку різномірних російських політиків.

Для унагляднення важливості цих істотних «еволюційних елементів» зачитуємо знову І. Мазепу з його «Україна в огні і бурі революції 1917-1921 рр.»:

«Двохсотлітня московська неволя скалічила український народ: знищила його нормальну соціальну будову, підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства, створила з українського народу сиру етнографічну масу несвідомих і неорганізованих робітників і селян. Русифікаційна політика царської Росії була причиною того, що міста на Україні, а з ними і вищі верстви українського суспільства, як і верхи українського робітництва, зденаціоналізувалися. За незначними винятками вони стали чужі, неукраїнські. Школи для української людності були тільки з російською мовою. Вся маса інтелігенції: урядовці, учителі, лікарі, адвокати і т. п. складалася переважно з росіян, жидів та помосковцених 'малоросів'. Торгівля і промисел були в неукраїнських руках. Коли

до цього додати, що й грамотність на Україні була нижча навіть, як у 'корінній' Росії (наприклад, за переписом 1897 року по цілій Європейській Росії, в тому числі й на Україні, було грамотних лише 21%, тоді як в трьох прибалтійських губерніях, з яких потім постали незалежні Естонія й Латвія, — 71—80%, а в Фінляндії — 81%), то фактично на Україні напередодні революції панував 'русский дух' і майже не було помітно проявів якогонебудь ширшого, масового національного руху.

«Це торкалося не тільки культурного та господарського, але й політичного життя на Україні. Перед вибухом революції по цілій Україні панували впливи російських політичних партій. Ці партії заливали країну своєю політичною пресою та літературою. Українська пропаганда ледве животіла. На загальному тлі російського засилля ледве блимав невеличкий вогник політично активної української інтелігенції. Цей вогник виявився в діяльності української соц.-демократичної партії, що ще в 1900 році під назвою Революційної Української Партії постала як перша активна політична організація й працювала переважно між українським робітництвом і селянством, і Т-ва Українських Поступовців, в якому гуртувалися поміркованіші елементи української інтелігенції. Діяльність цих двох груп була каплею в морі тих потреб, що стояли перед поневоленням українським народом під царською Росією.

«Із усіх суспільних верств на Україні українським залишалося лише селянство і зв'язане з ним сільсько-господарське робітництво. Але в якому стані це селянство перебувало? Воно було національно несвідоме і неорганізоване. Політично перебувало під впливом російських політичних партій, особливо російських соціалістів-революціонерів, цієї специфічно російської партії, з її утопічними гаслами соціалізації землі і взагалі негайного заведення соціалізму в Росії, при всяких умовах. Партія українських соц.-революціонерів зформувалася лише на своєму установчому з'їзді в квітні 1917 року, тобто через місяць після вибуху революції. Приблизно тоді ж була заснована станова сільська організація 'Українська селянська спілка'.

«Російські політичні партії працювали на Україні за директивами петербурзьких і московських центрів. Це були філії загальноросійських організацій, що провадили свою діяльність на підставі єдиної програми і тактики для цілої російської імперії. Винятком була т. зв. 'Спілка' (український соц.-дем. союз), що постала в 1905 році, як частина російської соц.-дем. партії, і що ставила своїм завданням 'організацію пролетаріату, що розмовляє по-українському'. Ціла історія цієї організації — це одна з найяскравіших ілюстрацій того примітивного стану, в якому перебували в той час навіть активніші елементи українського суспільства. Адже головними організаторами 'Спілки' були українці: О. Скоропис-Йолтуховський, М. Галаган, М. Меленевський та інші. А національна програма 'української' Спілки полягала в тому, що члени цієї організації не визнавали ніякої, навіть найменшої автономії для України. Один із головних ідеологів 'Спілки' П. Тучапський на сторінках петербурзького тижневика 'Вестник жизни', що в роках 1906-07 виходив з участю Леніна, Троцького, Каменева, Луначарського та інших провідників тодішніх російських большевиків та їх однодумців, писав:

'На мою думку, життя українського народу занадто сплелося з життям російського народу й не тільки політично та економічно, але й культурно. Самостійної української культури нема. Українська культура не існує. Значить, знищення національного гніту на Україні не дасть покищо в справі піднесення культурного рівня населення ніякого плюса. Аджеж утворення культури — це діло не кількох років, а принаймні десятиліть.

І ось, на моє глибоке переконання, українські соц.-демократи, що хочуть насадити в українському робітництві домагання автономії України, свідомо спонукають його зосереджувати свою увагу на національному питанні. Цим самим українські соц.-демократи являються, на мій погляд, націоналістами...

'Я готовий був би визнати автономію України, коли б цього вимагало національне почуття українського народу. Тоді це були б вимоги нації. Але національне почуття українців

розвинуте дуже мало. Українські селяни й український пролетаріят не виступають з домаганням автономії України. Ми маємо діло покищо з домаганням партій, що визначаються майже виключно інтелігентським характером. Українським масам доводиться, так мовити, прищеплювати це домагання'.

«Із всього цього Тучапський робив такий висновок:

'Національний гніт зникне безслідно, якщо будуть здійснені домагання російської соціал-демократії щодо 'повної рівноправності' всіх громадян, незалежно від полу, релігії, раси й національності', а також повного забезпечення як свободи слова й преси взагалі, так і права населення одержувати освіту на рідній мові, що має бути забезпечене утворенням на кошт держави й органів самоврядування потрібних для цього шкіл' і т. д.) 'Вестник жизни', 1906, но. no. 1, 2, 9).

«Отже ніякої автономії України і ніяких окремих українських партій. Хай, мовляв, живе 'єдина, свободна Росія!' Можна собі уявити, в якому стані перебувала тоді національна свідомість ширших українських мас, коли навіть піонери українського революційного руху співали 'слава' єдиній Росії й боролися... проти автономії України. Не дивно, що коли в 1907 році прийшло до виборів до другої Державної думи, то спілчани провели до цього російського парламенту 14 послів, а українські соц.-демократи, що в своїй програмі мали постулят національно-територіяльної автономії України, спромоглися тільки на один мандат».

Ісаак Мазепа робить висновок, що «загальний стан українського суспільства мав рішальний вплив на хід революційних подій на Україні» «Після вибуху революції український народ виявив максимум енергії для самоорганізації та розбудови своїх національних сил, але, скалічений двохсотлітньою неволею, був не в стані стати відразу на свої ноги».

Цей «загальний стан українського суспільства» сьогодні, в умовах російського тоталітаризму, є не менш важливий, ніж і в минулому, бо він творить «основу основ» національного життя і визвольної політики, а в тому числі і майбутніх революційних процесів. І він мусить бути змінений нами самими на нашу користь. А це можна і треба провести власне

«еволюційними методами», зокрема з допомогою «неорганізованої організованости».

Нереальні і часто шкідливі й усякі спроби насадження революції з-за кордону клясичним способом. Якраз український визвольний рух мав в останні десятиліття досить доказів на те, що всякий політичний рух мусить виростати на твердому рідному ґрунті і за кордоном він може відіграти тільки допоміжну роль. Це не значить, що ця допоміжна роль не є важливою і що її можна недооцінювати. Навпаки. В певних ситуаціях вона є дуже важливою і може навіть перебрати на себе певні завдання, які є неможливі до здійснення на рідних землях. Але було б помилкою переносити першість національної політики за кордон, бо вона буде завжди там, де є народ.

Якщо йдеться про винахідливість у практичному концептуванні «клясичної революції», то українська еміграція грималася весь час старих засобів і метод. Зрештою, не багато тут можна було і нового придумати. Куди ширше поле до дії є вже у випадку еволюційної практики, по лінії якої наявні величезні можливості.

Не внесли в цьому відношенні багато й інші народи й їхні еміграції. Щось нове пробували дати росіяни, конкретно російська націоналістична організація — «Національно-трудоий союз». Як відомо, ще в 1950-их роках вона безцеремонно форсувала концепцію «молекулярної революції», як протипагу до організованої і керованої на місці масової політичної революції. На ділі однак «молекулярна революція» зводилася лише до «молекулярного способу» творення тієї ж масової політичної організації. Суттю «молекулярної революції», як відомо, були молекули — трійки, які мали творитися в СРСР без взаємного пов'язання, лише в контактi з еміграційним центром. Останній мав утримувати радіозв'язок з усіма клітинами-молекулами, які постійно одержували б від нього по радію політичний і практично-оперативний інструктаж. Очевидно, що цей же інструктаж міг одержувати кожний, хто включився на довжину хвилі радіостанції НТС. В основному цей зв'язок мав бути однобічний, від центру за кордоном до «революційних молекул» в СРСР, хоч своєю чергою «молеку-

ли» мали своїми способами інформувати і передавати все потрібне до центру «різними приступними способами».

Очевидно, що вже на самому початку «молекулярна революція» виявилася мертвонародженою дитиною. Дехто твердить, що й самі її автори не вірили в неї і радше трактували її як «субстрат» для неіснуючого в той час будь-якого організованого російського антирежимного руху в СРСР. Дехто твердить, що такий революційний субстрат був зокрема потрібний НТС для його заходів перед західними колами. Так чи інакше фактом є, що в той час, коли тонни тонкого паперу зуживалися на друкування повної інструкції, як організувати «революційні молекули», в той же самий час НТС практикував засилання своїх людей на територію СРСР (до речі, й на Україну), тобто повторював старі, традиційні революційні засоби й методи.

Концепція «молекулярної революції» є фальшивою і помилковою в своїй основі. Політично вона є виявом щонайменше примітивного розуміння самого поняття революції. Треба бути не тільки наївним, але і примітивним, щоб серйозно вірити в можливість утворення в СРСР масової політичної революційної організації, без пов'язання її членства між собою і при керуванні ними з-за кордону, з допомогою радіо.

Технічно-оперативно — вона теж ні до чого. Уся поставка її давала не тільки необмежені шанси для КГБ проникати в «революційні молекули», але й перебрати їх цілком в свої руки з допомогою модерних радіо-технічних і поліційно-оперативних засобів. Коротко: «молекулярна революція» НТС мала всі підстави стати модерним «радіо-трестом», на подобу того, що його в 1920-их роках організувало ГПУ. І то незалежно від того, що схема «молекул» формально була власне подумана на те, щоб оминати небезпеку масового сексотства радянського типу.

Сучасна дійсність в СРСР дає ряд прикладів ефективної сексотсько-поліційної спроможности режиму. Варто згадати тут, наприклад, справу «Всеросійського соціал-християнського союзу визволення народу» в Ленінграді в 1964-67 роках. Від 14 березня до 5 квітня 1968 року в ленінградському

міському суді відбувався процес проти 17 інтелектуалів, обвинувачених в участі у вищезгаданому «Всеросійському соціал-християнському союзі». Програмою цієї підпільної організації було встановлення демократичного ладу, в основі якого мав бути триподіл влади на законодавчу (парлямент), виконавчу (голова держави й адміністрація) та контрольну, у формі «собору», складеного з представників духовенства. За «собором» визнавалося між іншим право вето проти рішень парламенту і голови держави. В соціально-економічній програмі «Союзу» власність на землю була державно-публічною; конкретно: держава відступала землю в наділ приватним особам і колективам, при виключенні експлуатації людини людиною. Підприємства мали бути власністю робітничих колективів, а головні галузі індустрії і транспорту — державними. У даному випадку однак для нас важливіша не програма, а сама техніка підпільної побудови, яка базувалася на строгій конспірації з поділом на «трійки». Кожний член Союзу мав знати лише свого зверхника у трійці й іншого члена трійки. Кожний мав завдання організувати нову «трійку» і тоді ставав автоматично її зверхником.

Організація Союзу (за даними суду) оформилася ще в 1964 році. В середині 1965 року вона нараховувала яких 10 членів, тобто три повних «трійки» і початок четвертої. У цей час ленінградське КГБ вже точно знало про існування Союзу від сексота Александра Гидоні, який опісля виступав на суді в ролі свідка. Цікавішим у даному випадку є що інше: КГБ не виарештував відразу членів підпільної організації, але дав своїм сексотам доручення «поширювати» її. Щойно в лютому-березні 1967 року було арештовано біля 60 осіб, при тому не тільки в самому Ленінграді, але також у Томську, Іркутську, Петрозаводську й ін. місцевостях.

Цей випадок «знаменний» не тільки тим, що може служити доказом сексотської справності КГБ щодо спроб творення підпільних організацій, але також дає зразок клясичної інфільтрації і провокації.

У зв'язку з цим варто підкреслити, що на Україні «підхід» до спроб підпільних організацій чи взагалі організова-

них форм опору був дещо інший: він обмежувався в основному прямим ударом після сексотсько-інформативної обробки, як це мало, наприклад, місце у випадку Українського національного комітету, Української робітничо-селянської спілки й ін. До речі, у випадку УРСС на 5 людей уже був один сексот, а в інших випадках він з'являвся при поширенні даної організації на кількість 10 і більше членів.

Все це однак не означає неможливості існування підпільних організацій взагалі, але радше вказує, з одного боку, на обмежену стосовними труднощами роллю підпільного сектора, а з другого — на спроби і потреби шукання нових, більш софістикованих спроб підпільної організації, які мусять наростати в процесі сучасної боротьби. Справа ця стоїть так, що заки говорити — «чи підпільна організація», насамперед треба сказати — «яка підпільна організація».

Очевидно, що конкретна організаційна техніка в даному випадку не належала б до відкритого обговорення. Тут однак ідеться нам про ствердження того, що підпільні організації мусять не лише базуватися на всіх кінцевих засобах конспірації і на виключенні всякого аматорства, але що не менш важливе: обмежуватися потрібним і конкретним засягом дії, без того, щоб переходити в масову організацію більшого чи вужчого типу, задля самого «принципу» чи по інерції самої «організації». Такий стан підпільних форм боротьби в сучасному зовсім не знецінює і не применшує їхньої ролі вже в теперішньому і головне — в майбутньому. Немає сумніву, що якраз у розгарі остаточної розгри всякі підпільні форми відіграватимуть особливо ефективну роллю, при умові, що не стануть перед тим об'єктом інфільтрації і, чого доброго, інструментом передчасної «м'ясорубки» з боку режиму й на інших відтинках національного життя.

Подібно, як із масовою політичною революційною організацією, стоїть справа з військово-революційними загонами як інструментом здійснення революції в умовах російського тоталітаризму на сучасному етапі. Насамперед треба ще раз пригадати, що в даному випадку військові загони (за визначенням Дебрея — «фокос») мали б творити хребет не тільки

партизанської, але й революційно-політичної сили, головним завданням якої є знищення військової і політичної сили противника. Знову ж тут, як й у випадку підпільних організацій, справа не стоїть так, чи загони можливі і чи вони потрібні, а чи вони спроможні в сучасних умовах виконати своє завдання, тобто довести до розгрому мілітарної і поліційної сили окупанта. Очевидно, що організація загонів у певному масштабі є завжди можлива, але так само очевидне, що сьогодні вони ледве чи виконували б будь-яку корисну роллю, зокрема на наших землях. Основним аргументом за «фокос» у даному випадку є ситуація, в якій ці «фокос» мають шанси стати всенародною масовою партизанщиною, спроможною впоратися з режимом. В іншому випадку навіть і для самого Дебрея «фокос» не мають глузду чи точніше — тратять свою актуальність. Зрештою, якраз поразка Че Гевари в Болівії є підтвердженням того, що без відповідної політичної ситуації «фокос» не мають найменших надій на успіх. До речі, у своїй «Революції в революції» Дебрей підкреслює, що цієї перспективи зросту «фокос» до всенародної революції не заступить навіть найбільший героїзм ліквідованих режимом партизанських груп. Він пише:

«Жертва не є політичним аргументом, і мучеництво не творить доказу. Коли реєстр мучеників збільшується, коли кожен акт відваги перетворюється на мучеництво, то це діється тільки тому, що щось є зле. І тоді моральним обов'язком є шукати причини цього, в такій самій мірі щонайменше, як славлять помордованих і ув'язнених товарищів». Ледве чи можна було ясніше сказати, що «фокос» мають сенс тільки у випадку реальних шансів на перемогу, які існують в даній політичній ситуації.

Між іншим, повертаючися до недавньої історії наших визвольних змагань, не важко помітити, які актуальні були вищезитовані слова Дебрея для нашої ситуації другої половини 1940-их рр.

Ми говоримо про політичну ситуацію, але вона не єдино потрібна для розгорнення революційної боротьби з допомогою «фокос». Передусім конечний відповідний рельєф й інші при-

гожі географічні і демографічні передумови. У нашому випадку, наприклад, єдино придатними теренами для операції загонів є багністі і лісисті північні українські землі, суміжні з Росією і Білорусією та Карпати. На жаль, демографічний стан на півночі України мало пригожий для розвитку широкого партизанського руху, який був би в стані піти походом на Київ, Харків і Львів, щоб у них ліквідувати ворожу окупацію. Знову ж у Карпатах ці можливості виключає мілітарно-політична ситуація, яку створив окупант через побудову в Карпатах своїх ракетних баз. До речі, це з'ясовує й причину, чому з такою інтенсивністю режим ліквідував УПА саме в Карпатах, готуючи собі там терен для свого ракетного арсеналу.

Головне діло однак у тому, що не вистачає мати партизан, які пішли б походом на Київ, Харків, але треба, щоб водночас така чи подібна сила маршувала на Москву і Ленінград. Тут зустрічаємося знову з кардинальним питанням революційної стратегії майбутнього, яка нам постійно пригадує, що без нейтралізації центрів влади периферії мають малі шанси на перемогу на своєму терені. Можна припустити, що якби в 1940-их роках на російських теренах існувала пропорційно така ж велика повстанська сила, як УПА, розвиток подій в СРСР виглядав би зовсім інакше. Передусім він виглядав би зовсім інакше у нас, на Україні.

До речі, якщо йдеться про російські терени, вони куди більш пригожі для розгорнення революційної боротьби при допомозі «фокос», ніж українські. Зокрема пригожі для цього терени Сибіру. Також колишній і сучасний репресований людський елемент творить там важливий потенціал. Знову ж на півдні існують мусулманські народи, які власне на тлі тамошнього рельєфу дають пригожий ґрунт для цього роду боротьби. З історичної перспективи йшлося б тут лише про повторення в модерному варіанті й у більшій візії «походів» Стеньки Разіна. Сибір може стати базою для такої боротьби і в комбінації з загальним антирежимним ферментом у міських центрах може евентуально розраховувати на перемогу. В українському інтересі такий розвиток боротьби був би дуже

корисний і був би заплатою за участь у ній українського елемента, який, без сумніву, включився б там у боротьбу на загальній і власній окремій базі.

Очевидно, що в розгарі самої революційної ситуації заго-ни можуть і повинні б відограти у нас за певних умов велику ролю. Але власне вже як формуючий і оперативний, мілітарний чинник у боротьбі з противником і в специфічних умовах, подібних, наприклад, до деяких періодів 1917-20 років. Тобто, в таких обставинах коли мілітарна боротьба мусить спиратися в першу чергу не на регулярну армію, а на партизанський рух.

За сучасних умов, як уже згадано, «загінна революція» не має на Україні виглядів на успіх. Але це не значить, що вона виключена. До речі, вона може бути викликана самим режимом. У випадку, наприклад, повторення сталінського організованого масового голоду 1930-их років нашому народові не залишилося б нічого іншого, як масовий опір, включно з партизанськими загонами. Величезною слабкістю українства 1930-их років було те, що воно допустило до такого масового голоду, без того, щоб своєчасно здобути на належний опір.

Якщо йдеться про «договірну революцію», якою Англія чи Франція перетворювали свої колонії на самостійні держави, то у випадку Росії важко сподіватися такої «великодушності».

Найбільш реальними залишаються в останньому підсумку такі чи інші еволюційні методи та спонтанна неорганізована, але соціологічно підготована революція, при якій масову революційну силу заступає генеральна кризова ситуація. На неї складається максимальне напруження в суспільстві, розклад режимової системи, евентуально внутрішній переворот та наявність національної і політичної свідомости в народних масах, які творять ґрунт для вияву революційної ініціативи з боку поодиноких груп населення, що їх політична програма і візія ідентифікуються з прагненням народу.

В одних і других мусить бути належне розуміння того, що визволення народу революційним шляхом буде наслідком

обох метод боротьби — еволюційної і підпільної. У тому якраз і суть модерної революції, що вона визначається не самими підпільними методами боротьби, а політичними наслідками чи радше соціально-політичними вислідами визвольного процесу, який включає одночасно елементи: підпільні, які перегукуються з клясично-революційними засобами, й еволюційні, які мають реформістський характер. І ці й ті елементи тісно переплітаються, забулюються, і таке їх пов'язання є передумовою всенародности революційного процесу.

В обох випадках — підпільної й еволюційної боротьби — засадничим є політичне цілеспрямування їхньої дії, яке мусить бути суверенно самостійницьким. Поняття «політичне цілеспрямування» треба підкреслити як той фактор, який не допустить до того, щоб весь еволюційний процес звів українську людину до «ліричної людини», яка не виїде поза культурні традиції, поезію і мову чи у випадку підпільника не витворить штайнерівського типу — тієї «технічної людини», в якій самі клясично-революційні технічні засоби боротьби будуть переважати її політикум. В обох видах мусить бути «гомо політикус» — політична людина, як продукт належної політичної культури всього народу.

Протиставлення еволюційних метод боротьби підпільним і навпаки — не лише послаблювало б весь визвольний процес, але давало б ворогові можливість розігравати ці елементи один проти одного. В «еволюціоністів» мусить бути усвідомлення і розуміння того, що в поліційних тоталітарних умовах певні відтинки підметної політичної діяльності мусять базуватися тільки на підпільних формах, бо інших можливостей не існує. У «підпільників» знову ж мусить бути таке ж усвідомлення того, що в умовах тоталітарної системи з її поліційно-сексотською структурою масова підпільна організація не є можлива і основний національно-освідомлюючий ґрунт серед народних мас мусить бути переораний приступними еволюційними засобами.

ЗА НОВИЙ ПІДХІД ДО ПИТАНЬ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

На самому початку ми згадали про зовнішню допомогу, як один із факторів успішного завершення революційного процесу. Справа ця, здається, настільки самозрозуміла і продемонстрована історичними прикладами, що не треба на ній ширше зупинятися. Нам ідеться однак не так про повторення загальновідомого фактажу, як радше на вказання того, що в більшості випадків дотепер ми ще далі розглядали питання зовнішньої допомоги в її «клясичному розумінні», тобто робимо ту саму помилку, що й відносно інших сучасних суспільних явищ і процесів. У контексті цього традиційного думання Німеччина Гітлера мала відограти у свій час роллю головного союзника «української революції». В силу такої ж логіки мало дійти до конфлікту між СРСР і західними альянтами при кінці другої світової війни, з чого ми мали теж посередньо скористатися. Сьогодні очі багатьох українських політиків звернені в бік «неминучого» конфлікту США з СРСР, і вони пов'язують з цим надії на визволення.

Все це має своє виправдання, але лише до якоїсь міри, бо така настанова базується в нас на нашій власній односторонній логіці, не виходить з цілості і складності кожночасної міжнародної ситуації, а що найважливіше: власне бажання ідентифікуватися з готовими й спрощеними схемами і розв'язками.

Важко собі уявити, що обидві ОУН (Організації українських націоналістів — бандерівська й мельниківська) були б так мало підготовані до німецької окупації в 1941—42 роках, якщо б вони завдали собі бодай трохи труду, щоб простудіювати «Майн кампф» та проаналізувати відносини між партією й армією, Гестапо й Абвером і, що найважливіше, між самим «фюрером» і його оточенням. Уже більше виправдання можна знайти для «логічного сподівання» війни між СРСР і західними альянтами після розгрому Німеччини, хоч, очевидно, докладніше знання міжальянтських відносин, зокрема

роля Америки і Рузвелта в першу чергу, виключало такі сподівання.

Подібні речі діються сьогодні у відношенні до США й інших західних потенційних «союзників». Очевидно, це не значить, що їх треба ігнорувати чи недооцінювати. Кожночасна міжнародна ситуація є тією канвою, на якій ми мусимо починати наше плянування зовнішньої інформації й політики. Основне, що нам треба робити — це постійні зусилля, щоб шукати і скріплювати в існуючому укладі всі сили, які можуть змінити цей міжнародний уклад чи його поодинокі відтинки і фактори на нашу користь.

Також мусимо використовувати всякі нагоди, навіть якщо вони створені міркуваннями й обставинами, які базуються на мотивах, зовсім відмінних від наших. Так, наприклад, немає сумніву, що політика «коекзистенції» і «будування мостів» західних держав сприяла розвитку «лібералізаційних», еволюційних процесів у соціалістичному бльоці. Чи інакше: еволюційні процеси, які відбувалися в останні роки в цьому бльоці, були б не можливі в умовах «холодної війни» сталінських часів. Ясно, що з цього треба було скористатися. Але тут, власне, маємо знову приклад «клясичного думання» деяких українських кіл за кордоном, для яких «всякі відлиги» не тільки не існували, але що гірше: вважаючи, що тільки «холодна війна» є в українському інтересі за всяких умов, вони самі з нових можливостей не зуміли скористатися.

Сьогодні йдеться про те, щоб звернути увагу ще на іншу посестру «клясичної зовнішньої політики», яку назвемо суспільно-динамічною. Тим більше, що ця остання потенційно не менш важлива, ніж клясично-формальна. Вона є, зрештою, прямим наслідком загальної емансипації народних мас у загальному і зросту публічної опінії у формуванні міжнародної політики поодиноких народів. У цьому відношенні вона співмірна з сучасними тенденціями міжнаціонального розвитку в самому соціалістичному бльоці. Власне йдеться нам про те, щоб, побіч наших зацікавлень великодержавними і міжнародними установами, їхньою публічною опінією, «прешер групс» та пресою і т. п., ми одночасно звернули увагу

на наше безпосереднє довкілля, соціалістичний блок і весь т. зв. лівий сектор у світі.

Питання зовнішньої інформації і зовнішньої допомоги не є сьогодні справою еміграції чи поодиноких людей та їхніх зв'язків, контактів і т. п. з міжнародними колами, людьми й інституціями; це є справа всіх українців, а передусім народу на рідних землях. Як у випадку національних еволюційних процесів, що зобов'язують кожного дбати про свою мову, культуру, національну гідність і права, так само обов'язком кожної української людини — відповідно до її можливостей — є в ділянці зовнішньої інформації робити все, що сприяло б визначенню «української самобутности» в міжнародній сфері. Зокрема це є обов'язком української політичної еміграції, яка може і повинна відограти видатну, а то й керівну роль в концептуванні (розробленні) теорії українського політикуму, поглибленні політичної думки взагалі й опрацюванні суспільно-політичної програми визволення. У цьому важлива роль еміграції особливо в той час, коли українство в УРСР не має в наявних тоталітарних умовах можливостей розробляти політичну теорію й вільно формувати українську політичну думку.

Ця діяльність має стати передусім базою для «неклясичного» концептування нашої зовнішньополітичної роботи, яка буде цілеспрямована на активне включення України у сферу середблочнової «павер-політикс» («силової політики») в т. зв. соціалістичному світі. А це вимагає величезних і продуманих зусиль по лінії якраз всіх різнорідних чинників цього блоку, приватних, громадських, урядових, неформальних і формальних. «Вирівнювання» України з сателітами, або «сателітизація» України; включення України, як вирішального чинника по боці майбутнього сателітного антимосковського регіонального блоку чи «компенсаційне» партнерство Росії й України в новій соціалістичній спільноті народів; відновлення концепції М. Галієва щодо «поневолевених» соціалістичних народів і поєднання її з інтернаціоналом невизволених націй — це лише декілька проєкцій нового «неклясичного» зовнішньополітичного думання. І немає сумніву, що всякі, навіть

найменші успіхи в цій сфері збільшать успіхи наших зусиль на «клясичній» міжнародній арені. Неосталінський зашморг в міжбльоковій політиці, який наступив після окупації ЧССР, не повинен нікого знеохочувати, а, навпаки, ще більше спонукати до дальших зусиль для нового майбутнього, яке скоріше чи пізніше прийде. Процесів розтічі соціалістичного блоку вже нікому і нічому не зупинити, і до цього ми мусимо бути підготовані.

Коротко: в горнилі майбутніх процесів на Сході Європи наша зовнішньополітична позиція в т. зв. соціалістичному блоці і комуністичному світі куди важливіша, ніж всі інші «клясичні» зовнішньополітичні фактори. Іншими словами, елемент зовнішньої допомоги лежить передусім за залізною завісою. У цьому відношенні зокрема ніщо не зміниться, як довго міжнародний уклад сил базується на «клясичному» розподілі сфер між світовими потугами і ми лишасмося в рамках однієї із них. Останні події в ЧССР це тільки підтвердили. Щобільше: для ЧССР, наприклад, була б куди більш допоміжною Україна в стані Румунії, ніж усі заяви симпатій і протесту з боку США і всього західного світу. У цьому власне суть соціалістичної «павер-політикс», з якою нам доводиться мати справу в першу чергу. І тому якраз в цьому блоці мусимо шукати елементів нашої зовнішньої політики.

Правильна і послідовна концепція примату внутрішньої політики над зовнішньою залишається незвичайно актуальною під сучасну пору. Більш ніж будь-коли доля нашого народу у радянському, блоковому і світовому укладі залежить і буде залежати передусім від сили, витривалості і потужності нашого національного потенціалу. Зокрема на тлі сучасної міжнародної констеляції з її майбутніми розвитковими проєкціями, які йдуть по лінії три- і чотиристороннього силового укладу (США — СРСР — Китай і США — СРСР — Китай — решта світу), ключ до розв'язки нашого визволення лежить не в контексті таких чи інших конструкцій міжнародної «силової політики», а у власних силах українського народу й інших поневолених Москвою народів. Незалежно від того,

чи розвиток міжнародної ситуації піде по лінії стабілізації теперішнього стану, чи по лінії порозуміння Вашингтону з Москвою або Китаєм, чи навіть у випадку нової дружби між Москвою і Пекіном — основним вирішальним елементом дальшої долі нашого народу будуть його власні сили. І всякі більш кон'юнктурні уклади, які, наприклад, могли б заіснувати у випадку порозуміння між США і Китаєм, так чи інакше будуть для нас лише настільки корисними і вигідними, наскільки наш власний національний потенціал матиме свою власну питому вагу в радянському контексті.

Значення власного національного потенціалу визначається сьогодні не лише самим елементом власної сили в найширшому розумінні цього слова, яка завжди є найбільш ефективним інструментом зовнішньої політики, але також тим фактом, що під сучасну пору абсолютна, здавалося б, мілітарно-технологічна й економічна сила всіх великопотуг, включно з Радянським Союзом, великою мірою неутралізується суспільно-політичними і національними рухами всіх народів, які постають з емансипації народних мас. Інакше кажучи, це означає, що сучасних складних соціально-політичних питань не можна розв'язати клясичними формулами силової політики, і для цього випадку СРСР не вистачають ані нуклеарні бомби, ані КГБ і концтабори. Суспільні питання можуть розв'язуватися тільки соціально-політичними формулами, співмірними до сили цих соціально-політичних процесів, і в цьому відношенні треба шукати ключа до використання наших власних сил для дальших зусиль у боротьбі за національне визволення.

Варто підкреслити, що під сучасну пору розвиток СРСР і його бльоку йде по лінії певної засадничої суперечності, яка міститься в тому, що разом з тим, як росте мілітарно-економічна сила Москви і її зовнішні виміри «силової політики», одночасно настає повне збюрократизування, вищомочення й інтелектуальне та ідейне зубожіння владного політикуму. І в цьому суть основної слабости теперішнього політикуму, яка скоріше чи пізніше відіб'ється на укладі міжнародних відносин в самому СРСР і в усьому «радянському» соціалістичному бльоці. Звідси важливість наших зусиль по лінії не

тільки неросійських і самого російського народу в СРСР, але й у сателітному крузі. Не можна не згадати тут С. Караванського, який ще 1963 року написав відповідний меморіал до Гомулки, звертаючи його увагу на національне питання в СРСР й імплікації цього питання для світового комуністичного руху. В даному випадку йдеться не про те, чи Гомулка справді кваліфікований, щоб до нього звертатися з такими закликами, а про вияв загальної тенденції стосовної зовнішньополітичної акції, її правильності і цілеспрямування. І немає сумніву, що тільки одночасно з виявом наших сил на рідних землях і в сателітному крузі зростатимуть шанси для паралельної, допоміжної зовнішньополітичної акції еміграції по лінії США і Китаю та решти світу.

Йдеться тут тільки про поширення й актуалізацію зформульованої під час другої світової війни концепції «фронту поневолених народів». Потреба для цього є подвійна. З одного боку, треба сформулювати нові концепти антиімперіалістичного фронту в межах Радянського Союзу з углядженням найновіших подій і розвитку, який мусить йти по лінії виправдування політично-програмової бази такої спільної боротьби.

Тут йдеться не про якісь організаційні заходи, а передусім про науково-публіцистичні, пропагандивні й інформаційні спроби по лінії всіх стосовних народів з метою вироблення відповідної атмосфери й ідейно-програмової «базис» для спільної боротьби з імперіалізмом Москви.

Останній приклад з словацько-українських відносин в ЧССР виявляє тільки недостачу такої атмосфери і бази для спільної боротьби. На цьому прикладі варто зупинитися у зв'язку з ролю еміграційного АБН-у, з чим і пов'язується потреба актуалізації і поглиблення первісної концепції фронту поневолених народів. Факт, що в нинішньому еміграційному АБН, побіч українців, головну ролю відіграють еміграційні словаки і що генеральним секретарем АБН багато років був словак Покорни, не вплинув аж ніяк на розвиток добрих словацько-українських відносин на Пряшівщині. До речі, тут лише виявилася ще раз вся убогість й обмеженість та безсилість еміграції, яка не має хоч би тільки духового зв'язку з

своїм народом. І тому зусилля еміграційного політикуму мусять бути скеровані передусім на цей контакт з народом і на його поглиблення і поширення з допомогою здорових політичних міжнародних концепцій і програм.

Цього, очевидно, не спроможний зробити еміграційний АБН, який, з одного боку, пішов по лінії повного земігрантцення, а з другого — пов'язав себе з правими екстремними колами типу болгарських роялістів, Чан-Кай-ші і т. п. «мертвих душ» міжнародної політики. Така лінія АБН-у є справою його лідерів, хоч при наявності інших вимірів зовнішньополітичної діяльності щодо неросійських народів СРСР і сателітних народів АБН міг би бути ще одним «каналом» для вияву крайньо правих кіл, і це нікому не шкодило б, а, навпаки, було б корисне. Цей стан однак тільки ще більше підкреслює конечність актуалізації і поглиблення ідеї фронту поневолених народів у концепційному й інформаційному аспекті, і це має йти з обох боків: з батьківщини і з еміграції. У висліді мало б статися паралельне поєднання цієї концепції з концепцією Галієва, який висував об'єднання «слабших соціалістичних народів» проти російського «старшого брата». Ще в двадцятих роках Галієв вказав на конечність спільного фронту менших народів соціалістичного блоку проти апетитів російського «великодержавного соціалізму», і ця справа залишається сьогодні не менш актуальною, ніж у минулому. До речі, аплікації цієї програми в майбутньому можуть поширюватися й на всі інші «великодержавні соціалізми», а не тільки на російський.

Основною суттю концепції Галієва було однак те, що він підкреслював брак належної розв'язки національного питання в дотеперішній теорії і практиці марксизму-ленінізму, вказуючи, що коли останній дає нібито розв'язку для всіх питань соціально-економічного порядку для індивідуума, він не має відповіді на питання визволення поодиноких менших і середньовеликих народів. У концепції Галієва правильна розв'язка національного питання, яка виключала б дискримінацію менших «соціалістичних народів», є конечним доповненням марксизму-ленінізму, якщо він має дати повне індивідуальне ви-

зволення. У цьому відношенні він перегукується з А. Бергом, сучасним неомарксистом, який теж висуває національне зволення передусім недорозвинених народів, як доповнення до соціально-економічної програми марксизму. Обидва вимагають забезпечення суверенності і незалежності менших народів супроти «старших братів». На тлі недавніх чехословацьких подій це питання стає дуже актуальним і в зовнішньополітичній площині як заперечення «доктрини Брежнєва», виразно імперіялістичної і дискримінаційної супроти інших народів.

Якщо йдеться про актуалізацію і випрацювання програми АБН-у в практичному сенсі під сучасну пору, воно повинно відбуватися в напрямі підкреслювання спільності інтересів поневолених народів у всьому соціалістичному бльоці в протиставленні до російського імперіялізму й елімінації вузьконаціональних шовіністичних тенденцій поодиноких народів, що їх постійно використовуватиме для себе Москва.

Наша дотеперішня «клясична» чи, може краще — традиційна зовнішня політика була в усіх відношеннях одновимірною і тим самим завжди «західною», тобто орієнтованою на Захід. Напередодні другої світової війни покладалися деякі надії на Німеччину і на противерсальські кола. Певні спроби зацікавити українським питанням Японію мали також «західній» вимір, поскільки Японія була союзником Німеччини і членом протикомуністичної «осі».

Протилежна до пронимецької орієнтації ставка на Великобританію й англосакський світ взагалі, яка наклывувалась у половині 1930-их років, була без практичної вартости і без будь-яких наслідків для нас у тодішньому міжнародному укладі сил. Зрештою, ініціатива виходила від самих британців (спроби стягнути до Англії полк. С. Коновальця як провідника Української військової організації й Організації українських націоналістів) і наслідком різних об'єктивних і суб'єктивних причин закінчилася утвердженням пронимецької орієнтації всього Проводу українських націоналістів. Характеристичне було також те, що й так звані «демократичні сили»

в Західній Україні — львівське УНДО й варшавська УНР, — замість здобувати певні позиції в Парижі, Лондоні чи Вашингтоні, орієнтувалися в основному також на Німеччину, як єдину силу, спроможну перевернути поверсальський рух.

Одновимірність цієї політики виявлялася також у тому, що, не зважаючи на всі заяви про конечність покладатися тільки на власні сили, в суті речі вона була інтервенціоністичною. В тому, між іншим, не було нічого дивного, бо таке спрямування виводилося з реального стану, що в ньому опинився був весь український політикум з його безпідставним й ілюзійним ставленням до Берліну й неперевіреною оцінкою всієї тодішньої міжнародної ситуації.

По другій світовій війні українська зовнішня політика залишилася й далі одновимірною і «західною», цим разом із ставкою на США і Великобританію. Навіть розбудова власних революційних і військових сил ще в час самої війни і подібні спроби разом з іншими неросійськими народами, абстрагуючися від конечностей самооборони, базувалися також на сподіваннях майбутнього конфлікту між Радянським Союзом і західними великодержавами.

Сьогодні, однак, ситуація докорінно змінилася. На міжнародному форумі закріпилися нові уклади сил, які й вимагають нового концептування української зовнішньої політики.

Які ж ці конфігурації й їхні вирішальні фактори?

Найважливіший із них — це постання т. зв. соціалістичного бльоку, як окремої відрубної міжнародної і соціально-економічної системи, що в ній повністю опинилася Україна. Образно кажучи, Україна пересунулася геополітично на Схід, ставши складовою частиною горизонтальної побудови нового (за своєю геополітичною кваліфікацією) східного укладу сил.

Наступний, не менш важливий фактор — це активний виступ Китаю в рамках соціалістичного бльоку, як контрпартнера Москви, що видатно спричинився до виразного замаркування поляризації всього бльоку на базі національних ін-

тересів, які взяли гору над усякими «ідеологічними» підбудовами і надбудовами.

Загальний геополітичний вимір української зовнішньої політики має сьогодні ще окремих східний аспект, який визначається місцем і ролю України у конфлікті Москва—Пекін. Цей «китайський» вимір української політики буде існувати щонайменше протягом найближчих декад, незалежно від того, як розвинуться радянсько-китайські взаємини після смерті Мао. Навіть у тому випадку, якби після смерті Мао чи у зв'язку із якимись змінами в Кремлі — прийшло до тимчасового замирення між СРСР й КНР, конфлікт між ними поновиться знову скоріше чи пізніше. Це й буде причиною того, що Китай буде відтепер постійно одним з вирішальних факторів в комбінаціях української зовнішньої політики.

Щобільше, вже сьогодні, зокрема в умовах генерального коєкзистенційного курсу Заходу, Китай виростає у цілком своєрідну й єдину «ревізійністичну» і «революційну» силу в сучасній міжнародній ситуації. За далекою аналогією, для декого Китай може стати навіть «передвоєнною Німеччиною» та символом анти-Ялти, так само, як у свій час Берлін був символом анти-Версалю. Не можна однак не зважати на те, що в евентуальному висліді ставка на Китай може виявитися такою ж ілюзорною, як ставка на Гітлера.

Іншим важливим фактором в сьогочасній міжнародній ситуації є своєрідна вертикальна конфігурація соціалістичного блоку, яка виявляється в його «сферичній побудові». Нагорі маємо два центри — російський і китайський, і навколо них кола їхніх сателітів, залежних від тих центрів і одночасно їм протилежних.

І вкінці, в основі усього того зовнішнього укладу існують народи, народні маси — віч-на-віч проти своїх урядів і в умовах накинутих їм систем.

Усе це разом змінює докорінно дотеперішній концепт української «традиційної» зовнішньої політики й із одновимірної, західноорієнтованої, робить її щонайменше «тривимірною» і передусім «східною»:

а) по лінії Китаю і Москви;

б) по лінії їхніх сателітів;

в) по лінії народних мас усіх народів соціалістичного блоку, включно з неросійськими народами СРСР й антирежимними елементами самого російського народу.

У випадку а) і б) йдеться передусім про політично-дипломатичну діяльність, у випадку Китаю і сателітів — позитивну, у випадку Москви — негативну. При цьому варто згадати, що певні шанси могла б мати також проросійська орієнтація — під умовою, що в сучасних провідних колах Комуністичної партії України знайшлися б люди, які із вислужників Росії схотіли б стати її партнерами.

У випадку в) йдеться не про що інше, як тільки про постановлення спільного фронту народних мас і їх революцій, що в них Україна повинна посісти своє підметне місце.

ЗМІСТ:

	Стор.
Передмова	3
Проти схематизації революційних процесів	15
Анатомія сучасного російського комунізму	24
Класичні і модерні поняття революції	32
Сила і слабкість української революції 1917 року	41
Українські концепції революції	46
Підготовка революції і радянська дійсність	59
Розклад російського тоталітаризму — ґрунт для еволюційних і революційних процесів	70
«Мирна революція» і національний комунізм	87
Передумови визвольної революції	95
Обмежена роля підпільних організацій на тлі сучасних вимог ширших еволюційних процесів	110
За новий підхід до питань зовнішньої політики	123